अपोहप्रकरणम्

by

ज्ञानश्रीमित्र

ज्ञानश्रीमित्रनिबन्धावली

ed. by

अनन्तलाल ठाकुर

*Tibetan Sanskrit Works Series No. 5*

Published under the Patronage of
The Government of the State of Bihar

*General Editor*
PROFESSOR P. N. OJHA
*Director*
K. P. Jayaswal Research Institute, Patna

# JÑĀNAŚRĪMITRANIBANDHĀVALI

(*Buddhist Philosophical Works of Jñānaśrīmitra*)

*Edited By*
PROF. ANANTALAL THAKUR

**KASHI PRASAD JAYASWAL RESEARCH INSTITUTE**
**PATNA**
**1987**

[illegible]

[illegible]

[illegible]

६

## ।। अपोहप्रकरणम् ।।

अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रकाश्यत इति स्थितिः ।
साध्यते सर्वधर्माणामवाच्यत्वप्रसिद्धये ।।

स्थितिर्व्यवस्था। प्रसाध्य(? काश्य)त इत्यन्तेनापोहोऽत्राभिधेय उक्तः। शेषेण तत्प्रसाधनफलम्। अथवा यदाचार्यैरपोहः शब्दादिना प्रकाश्यत इति व्यवस्था क्रियते तदेतदर्थमित्यर्थः। उभयथापि सर्वधर्मानभिलाप्यत्वप्रतिपादनपरमपोहव्यवस्थापनमित्युक्तं भवति।

नन्वपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रकाश्यत इत्यनुभवबाधितमेतत्। तथा हीह महीधरोद्देशे वह्निरस्तीति शब्दाल्लिङ्गाद् वा प्रतीतिर्विधिरूपमेवोल्लिखन्ती लक्ष्यते। नानग्निर्न भवतीति निवृत्तिमात्रमामुखयन्ती। यच्चानुभवबाधितं न तत्र साधनान्तरचिन्ता, सर्वप्रमाणपौरुषस्य तत्रैव विश्रामात् [8b] तत्प्रसूतेस्तत्फलत्वाच्च। न हि प्रत्यक्षोपकारनिरपेक्षः प्रमाणान्तरोदयः। नापि प्रमाणान्तरोदयमात्रेण कृतार्थः प्रमाणानुसारी यावन्न तदुपनीतसाधनार्थक्रियानुभवः। तस्मात् तदनपेक्षायामसामर्थ्यवैयर्थ्यग्रस्तं प्रमाणान्तरं स्वयमेव न किञ्चिदिति न तेन साधिते बाधिते वावकाशमासादयति। तत्कथमपोहः शब्दादिगोचर उच्यते ?

अथ यद्यपि निवृत्तिमहं प्रत्येमीति न विकल्पः, तथापि निवृत्तपदार्थोल्लेख एव निवृत्त्युल्लेखः। न ह्यनन्तर्भावितविशेषणप्रतीतिर्विशिष्टप्रतीतिः। ततो यथा सामान्यमहं प्रत्येमीति विकल्पाभावेऽपि साधारणाकारपरिस्फुरणाद् विकल्पबुद्धिः सामान्यबुद्धिः परेषाम्, तथा निवृत्तप्रत्ययाक्षिप्ता निवृत्तिबुद्धिरपोहप्रतीतिव्यवहारमातनोतीति चेत् ? ननु साधारणाकारपरिस्फुरणे विधिरूपतया यदि सामान्यबोधव्यवस्था, तत् किमायातमस्फुरदभावाकारे चेतसि निवृत्तिप्रतीतिव्यवस्थायाः ? ततो निवृत्तिमहं प्रत्येमीत्येवमाकाराभावेऽपि निवृत्त्याकारणस्फुरणं यदि स्यात्, को नाम निवृत्तिप्रतीतिस्थितिमपलपेत् ? अन्यथा वा तत्प्रतिभासे तत्प्रतीतिव्यवहृतिरिति गवाकारेऽपि चेतसि

तुरगबोध इत्यस्तु। अथ विशेषणतया अन्तर्भूता निवृत्तिप्रतीतिरित्युक्तम्, तथापि यद्यगवापोढ इतीदृशाकारो विकल्पस्तदा विशेषणतया तदनुप्रवेशो भवतु, किं तु गौरति [प्रतीतिः]। तदा च सतोऽपि निवृत्तिलक्षणविशेषस्य तत्रानुत्कलनात् कथं तत्प्रतीतिव्यवस्था[1] ?

तदेतदायातम्, स्फुरतोऽपि विधेर्न विषयस्थितिरपोहस्य पुनरस्फुरतोऽपीति क एष न्यायः ? तथा च निश्चयैर्यन्न निश्चीयते रूपं तत्तेषां विषयः कथम् ? न च विकल्पे अस्फुरतस्तेन निश्चयनं नाम। यद्विधिरूपं स्फुरितमन्तर्मात्रायां तस्य परापोहोऽप्यस्तीति तत्प्रतीतिरुच्यते। तत्रापि सम्बन्धमात्रमपोहस्य। विधिस्तु साक्षान्निर्भासीति न पूर्वदोषान्मुक्तिः। अपि चैवमध्यक्षस्याप्यपोहविषयत्वमनिवार्यम्, विशेषतो विकल्पाद् एकव्यावृत्तोल्लेखिनोऽखिलान्यव्यावृत्तमीक्षमाणस्य। तस्माद् विध्याकारावग्रहाध्यक्षवद् विकल्पस्यापि विधिविषयत्वमेव नान्यापोहविषयत्वम्[2]।

यत् पुनरन्यस्मादपोह्यते, अपोह्यतेऽन्य[द]स्मिन् वेति विजातिव्यावृत्तं बाह्यमेव बुद्ध्याकारोऽन्यापोह इति गीयते। तेन न कश्चिदुपयोगः, अपोहनाम्ना विधेरेव विवक्षितत्वात्, न च नामान्तरकरणे वस्तुनः स्वरूपपरावृत्तिः। तस्मादनुभवानुसाराद् विधिरूपमेव बाह्यं शब्दादिगम्यमस्तु। शास्त्रं च, अत्र द्वौ वस्तुसाधनावेकः प्रतिषेध-हेतुः।

अनङ्गीकृतवस्त्वंशो निषेधः साध्यतेऽनया।
वस्तुन्यपि तु पूर्वाभ्यां पर्युदासो विधानतः॥
[ प्र. वा. ४. २६२ ]

यदि च नञ्प्रयोगवत् [9a][3] अभावमात्रस्यैव हेत्वन्तरादपि प्रतीतिः, तदा नानुपलम्भाद् भेद इति लिङ्गविभागपूर्वकाशेषव्यवस्थादौस्थ्यमायातमिति कथमपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रकाश्यत इत्युच्यत इत्यत आह, स्थितिरिति। व्यवस्थामात्रमेतत्। मुख्यतयापोहः शब्दादेर्विषय इति नेदं वस्तुतत्त्वमित्यर्थः। किं पुनरत्र वस्तुतत्त्वमिति चेत् ?

---

१. अथ यद्यपीत्यतः तत्प्रतीतिव्यवस्थेत्यन्तोऽनुच्छेदो रत्नकीर्तिनिबन्धावलावुद्धृतः, पृः ५३
२. यद्विधिरूपं.......नान्यापोहविषयत्वम् तुल० रत्नकीर्तिनिबन्धावली, पृः ५३, पं १९–२२
३. नवमादाषोडशपत्रं पाठो नितरामस्पष्टः।

शब्दैस्तावन्मुख्यमाख्यायतेऽर्थ-
स्तत्रापोहस्तद्गुणत्वेन गम्यः ।
अर्थश्चैकोऽध्यासतो भासतेऽन्यः
स्थाप्यो वाच्यस्तत्त्वतो नैव कश्चित् ॥

इति प्रकरणार्थसंग्रहः ।

न खलु शास्त्रमनुभवं परिभूय भवितुं क्षममिति विधिरूपमामुखयन्नेव विकल्प उपजायत इति तावन्न शक्यमपह्नोतुमिति प्रथमपादार्थः । नञ्प्रयोगे विवादाभावान्न तत्र चिन्ता । शब्दैरिति चोपलक्षणम् । लिङ्गैः प्रतिपाद्यते विकल्पैर्विषयीक्रियत इत्यपि द्रष्टव्यम् । एवं सत्यास्तामपोहस्य वाच्यता, तद्व्यवस्थामात्रमपि विलुप्तम् । सा स्थितिरपि हि द्विधा विधीयते, सन्निकर्षात् प्रयोजकाच्च । तत्र यद्यपि सर्वधर्मानभिलाप्य-त्वप्रतिपादनं प्रयोजकमुक्तम्, न तु सन्निकर्षः कश्चिदित्याशङ्क्याह,—तत्रापोह इति । विधौ हि मुख्यतया प्रतिपाद्यमाने तद्विशेषणतयोपसर्जनत्वेन गम्यत एवापोहः । तत्र तद्गुणत्वेनेत्यर्थसन्निकर्षः । गम्यत इति प्रतीतिसन्निकर्षः । ततश्चार्थसंबद्धः प्रतीयमानश्च अपोहो मुख्यप्रतीतिकमपि विधिं तिरस्कृत्य प्राधान्येन स एवाभिधेय इत्युच्यते, उक्त-प्रयोजनात् । अथवा तद्गुणत्वेनैव गम्यो न मुखत्वेनेति साक्षादपोहवादिनो निरस्ताः । यद्यपि चान्यापोहादिशब्दानुल्लेख उक्तस्तथापि नाप्रतीतिरेव विशेषणभूतस्यापोहस्य, अगवाद्यपोढ एव गवादिशब्दस्य निवेशितत्वात् । शास्त्रं हि,

निवेशनं च यो यस्माद् भिद्यते विनिवर्त्य तम् ।
[ ]

इत्यादि । यथा हि नीलोत्पले निवेशितादिन्दीवरशब्दात् तत्प्रतीतौ नीलिमस्फुरणमनि-वार्यम्, तथा गोशब्दादप्यगवापोढे निवेशिताद् गोप्रतीतावगोऽपोहस्फुरणम् अनिवार्यम्[1] ।

ये पुनरगोऽपोहे गोशब्दसङ्केतविधावन्योन्याश्रयणं ग्राम्यधन्धीकरणमुद्भाव-यन्ति, तेऽपि सामान्ये सामान्यवति वा सङ्केतवादिनः कथमतो दोषान्मुच्यमान-मात्मानं पश्यन्ति ? तथा हि सामान्यं नाम न सामान्यमात्रमभिप्रेतम्, तुरगेऽपि गोशब्दसङ्केतप्रसङ्गात्, किं तु गोत्वसामान्यमभिप्रेतम् । तावता च गोत्वसामान्ये

१. तुल० रत्न० निब० पृ: ५४

तद्वति वा गोशब्दसङ्केत इत्यर्थनिष्ठायां स एव दोषः, गवापरिज्ञाने गोत्वसामान्यापरिज्ञानात्, गोत्वसामान्यापरिज्ञाने गोशब्दवाच्यापरिज्ञानात्। अथ गोत्वे तद्वति वा गोशब्द इतीदृशाक्षरेण यदि सङ्केतस्तदा दोषः। यदा तु [9b] पुरः स्थितं पिण्डमेकमुपदर्श्य देशकालान्तरविप्रकीर्णाशेषव्यक्तिसाधारणरूपविकल्पस्थायिनं प्रकरणादेः प्रतिपत्तारमवधार्यायं गौरिति सङ्केतः, तदा यत्रैवासौ तत् साधारणं रूपं निरूपयति तमेव गोशब्देन व्यवहरतीति कथं मिथः प्रार्थनादोषः ? तावता च गोत्वे तद्वति वा सङ्केत इति व्याख्यातृणां सिद्धान्तानुवाद एषः, न तु सङ्केतकर्तृणामुपदेशक्रमस्तादृगिति चेत् ?

एवं तर्हि यद्यगवापोढे गोशब्द इतीदृशाकारं सङ्केताकारकीर्तनं तदाऽयं दोषः। यदा तु विवक्षितव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्यवमर्शवर्तिनि प्रकरणादवधारिते प्रतिपत्तरि सङ्केतकरणमयं गौरिति, तदा क्व दोषावकाशः ? स हि स्वविकल्पतल्पशायिनीः सकलव्यक्तीरगोव्यावृत्ताद्यक्षरमनपेक्ष्य स्वयं तद्विजातीयाशेषव्यक्तिव्यावृत्ता गोशब्दवाच्याः प्रतिपद्यमानो यत्रैव विजातीयव्यावृत्तिं प्रतिपद्यते ता एव गोशब्देन व्यवहरतीति, तावता अगाव्यावृत्ते गोशब्द इति सिद्धान्तानुवाद एव न सङ्केताकारः, अभिमते गोशब्दवृत्तावगोशब्देन शेषस्याभिधातुं शक्यत्वात्। स तु विजातीयव्यावृत्तः साधारणाकारो विकल्पे सामान्यस्य प्रतिभासो व्यक्तेर्वा स्वात्मैवेति पश्चान्निश्चेष्यते। इतरेतराश्रयस्तु नास्तीति सिद्धम्। सिद्धं च पुण्डरीकशब्दश्रुतौ श्वेतशतपत्रप्रतिपत्तिवद् गाशब्दश्रुतावप्यगवापोढप्रतीतौ जातिवादिनाप्यवश्याभ्युपगन्तव्यमपोहविशेषणशेमुषीनान्तरीयकत्वं विधेरिति। न च संबन्धगन्धमात्रं साक्षादेव द्वयोः प्रतीतिर्मुख्योपसर्जनभावेनेति भेदः। धर्मवाची वा गुणशब्दः, अन्यापोहधर्मणो विधिरूपस्य प्रतीतेः।

यत् तृतीयाकारस्यारोपितबाह्ययोरन्यनिवृत्तिकृतं सादृश्यं दूषयन् वाचस्पतिराह[1]—न च स्वलक्षणधर्मो व्यावृत्तिर्भवद्भिरभ्युपेयत इति, तद् दुष्टमेव। अथ भाविकीति विवक्षितं तत्रेति चेत् ? तथापि नोपयोगः, कल्पनारूढस्यैव धर्मिधर्मभावस्येष्टत्वात्। केवलं किं न विधिनैव व्यपदेशः प्रत्यक्षस्यापि वा परापोहविषयत्वव्यवहारप्रसङ्ग इत्यवशिष्यते।

अत्र ब्रूमः। इह काचिद् व्यवस्था तत्त्वलेशमाश्रित्य प्रयोजनविशेषादन्यथा स्थितावप्यन्यथा क्रियते, यथात्मतदुत्पाद इति। उत्पादो हि प्रागभावविशिष्टस्य वस्तुनः

---

१. ता० टी० पृ: ६८४

सत एव धर्मः। अथ च प्रागभावलक्षणतत्त्वलेशमाश्रित्यासत इति व्यवस्थाप्यते सत्कार्यवादशङ्कासङ्कोचाय। यथा वाऽनेनैव कृतं कर्म कोऽन्यः प्रत्यनुभविष्यतीत्येक-सन्तानप्रज्ञप्तिमाश्रित्य कृतनाशाकृताभ्यागमवञ्चना विमोहाय, तथाद्यापि विधिविषया-भिधानं [10a] वस्तुतो वस्तुन एव परारोपितवाच्यतास्वीकारशङ्कानिराकरणाय नान्तरीयकप्रतीतिर[प्य]पोह एव विकल्पविषय इति व्यवस्थाप्यते। अतो न विधिनैव व्यवहारः। यदा त्वपोह एव मुख्यार्थः शब्दस्येत्यारोपः, तदा विधिरपि पुरस्क्रियते। यथोक्तम्,

शब्दैस्तावन्मुख्यमाख्यायतेऽर्थ इति।

प्रत्यक्षे तु विवादाभावान्नैवं व्यवस्थेति युक्तम्। अन्यापोहविशेषणं तु विधिस्तत्रातिशयो नेत्युक्तमेव। शास्त्रं हि,

तत् परिच्छिनत्ति ततोऽन्यद् व्यवच्छिनत्तीत्यादि।

निषेध्यापेक्षया तु तत्रानुपलब्धिशब्देन निषेधव्यापारः पुरस्क्रियत एव। यथा वा [विधिवृ]त्तेरग्रहणं नाम प्रसज्यपक्षे नियतरूपानुभवादभावविकल्पोत्पादनशक्तिरेव, तथा विधिविकल्पानामपि तन्त्रेऽनुरूपानुष्ठानदानशक्तिरेव निषेधग्रहणमग्निर्मया प्रतीत इत्यनुव्यवसायप्रसवशक्तिश्च। पर्युदासपक्षे च नियतस्वरूपसंवे[द]नमेवोभयत्र निषेध-ग्रहणम्। उभयं चैतदभिमतं शास्त्रकारस्य। क्वचित् तस्य प्रस्तावानुरूपं प्रसज्य-प्रतिषेधाधिकारेण,

रूपे तस्य न किञ्चनेत्यादीनि

वचनानि, क्वचित् त्वतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनादित्यादीनि पर्युदासाश्रयाणि। नत्वेकनियमः। ततो यट्टीकाकारः स्वापोहसिद्धौ तदर्थावतारतरलस्त्रिलोचनश्चा-वोचताम् आचार्यः प्रसज्यप्रतिषेधवल्लभ उन्नीयत इति तन्निराकृतम्। न च भेदाभावात् विशेषणव्यवहारहानिः, राहोः शिरः गोत्वं सामान्यमित्यादिवद् विवक्षाकृतस्य अनपायात्। किं च व्यवह्रियत एव भवतापि घटाभावप्रदेशयोः पिशाचत्वाभाव-स्तम्भयोर्वा विशेष्यविशेषणभावः। तत् कथमस्माकं निषेधे निःस्वभावाभाववादि-त्वादिति चेत्? नेदानीं स्वरूपनिरूपणमभावस्य, किं तु प्रतीतिनिरूपणम्। सा च शक्या अपह्नोतुम्। पर्युदासपक्षेऽपि तद्विधिरेवान्यनिषेध इति न प्रतीतिक्षतिः। नापि विशेषणभावस्य। अनेनैव वाक्येन विधिनिषेधयोः सामानाधिकरण्यप्रदर्शनात्।

अतएव विरोधचोद्यमप्यवद्यं न, स्वाभावेन हि विधेर्विरोधो, नान्याभावेन, सहैव स्थानात् । तस्माद् युक्तमुक्तम्,

तत्रापोहस्तद्गुणत्वेन गम्य इति ।

अथवा तस्यार्थाख्यानस्य गुणोऽयमेव यदन्यनिषेधनं नाम, तेनासौ गम्यत इति व्यवहर्तव्यम् । यच्छास्त्रम्, तदन्यपरिहारेण प्रवर्तेतेति शब्दनियोगः, व्यर्थोऽन्यथा-प्रयोगः स्यादिति । एतेन तात्पर्यार्थित्वमपोहस्य दर्शितमव्यापित्वपरिहारश्च । एष पन्थाः श्रुघ्नमुपतिष्ठत इत्यत्रापि प्रकृतपथान्तरापेक्षयैष एव । श्रुघ्नप्रत्यनीकानिष्टस्थानापेक्षया श्रुघ्नमेव । अरण्यमार्गवद्विच्छेदाभावादुपतिष्ठत एव । सार्थदूतादिव्यवच्छेदेन पन्था एवेति सुलभो नियमः[1] । तर्जनीनिर्देशाद् गतार्थः पन्था एवेति चेत् ? परव्यवच्छेदः तावदस्तीष्टश्च । प्रयोगस्तु गतार्थस्यापि लोके दृश्यत एव । अभ्यागच्छति, [10b] ब्राह्मणौ द्वावित्यादिवत् । यथा हि सार्थपुरुषादिव्यवच्छेदेन कः पन्थाः श्रुघ्नमुपतिष्ठत इति प्रश्नः, तथोत्तरमप्येष पन्था इति । सर्वत्रैव हि प्रतिपाद्यशङ्काङ्कितस्यैव विधि-प्रतिषेधाविति । यदि च शब्दश्रुतिकाले कलितो न परापोहः कथमन्यपरिहारेण प्रवृत्तिः ? ततो गां बधानेति चोदितोऽश्वादीनपि बध्नीयात्[2] ।

यत्तु गोः प्रतीतौ न तदात्मा परात्मेति सामर्थ्यादन्यापोहः पश्चान्निश्चीयत इति मतम्—तदसङ्गतम्, प्राथमिकस्यापि प्रतीतिक्रमादर्शनात् । न हि तत्कालव्युत्पन्न-सङ्केतोऽपि गामानयेत्युक्तः परतो निवृत्तावर्थापत्तिमनुसरति । न च गोशब्दादन्याव-कीर्णप्रतिपत्तौ गोनिश्चयो युक्तः । तथा प्रतिपत्तौ वा पश्चादपि कथमर्थापत्तेरुदयः ? पररूपपरिकरो हि गौर्गृहीतः । कथं स तदनाकीर्णतासमर्थने समर्थः ? तस्माद् गोः प्रतीतिरित्यगोऽपोढप्रतिपत्तिरुच्यते । अतः स्वार्थप्रतीतिकाल एवार्थान्तरापोहस्य प्रतीति-कालः, चन्द्रप्रयोगे चन्द्रप्रतीतिकालवदवदाततायाः । यथा च शुक्लिमाप्रतीतौ कीदृशीन्दु-प्रतीतिः, पररूपसङ्कीर्णप्रतीतावपि कीदृशी गोप्रतीतिरिति समानम् । नापि न सङ्कीर्णं नासङ्कीर्णमवगन्तुं शक्यं वस्तु, पश्चादपि सामर्थ्यस्याशक्यत्वाच्च । तस्मान्न निषेध-बोधायार्थसामर्थ्यालम्बनं श्रेयः ।

यदप्युवाच वाचस्पतिः[3],—जातिमत्यो व्यक्तयो विकल्पानां शब्दानां च गोचरः, तासां [च] तद्वतीनां रूपमतज्जातीयव्यावृत्तमित्यर्थतस्तदवगतेर्गा बधानेति चोदितो

---

१. तुल० रत्न० निब० पृ: ५५ पं ६-९.

२. तुल० सैव पृ: ५४. पं० १४-१५; ता० टी० पृ: ६८४.

३. ता० टी० पृ: ६८४.

नाश्वादीन् बध्नातीति, तदप्यनेनैव निरस्तम्। यतो जातेरधिकायाः प्रक्षेपेऽपि व्यक्तीनां रूपमतज्जातीयव्यावृत्तमेव चेत्, तदा तेनैव रूपेण शब्दविकल्पयोर्विषयीभवन्तीनां कथमतद्व्यावृत्तिप्रतीतिपरिहारः? अथ न विजातीयव्यावृत्तं [व्यक्तिरूपं] तथाप्रतीतं वा तदा जातिप्रसाद एष इति कथमर्थतोऽपि तदवगतिरित्युक्तप्रायम्।

अथ जातिबलादेवान्यतो व्यावृत्तम्, सा तर्हि पूर्वमप्यासीदेवेति पूर्वं न समर्था, तन्निश्चये पश्चादपि कथम्? सङ्केतस्मरणसहकार्यपेक्षा हि नामयोजनायामेव, विजातीयेतरकल्पना तु दर्शनमात्राधीना बालादिवदिति यत्किञ्चिदेतत्।

यदि वा गुण्यतेऽभ्यस्यत इति गुण उपादेयो धर्मस्तेन प्राधान्यमत्र लक्षणीयम्, ततः स एव गुणोऽपोह एव प्रधानं येषु शब्देषु तद्भावेनापोह एव भाववाचिषु शब्देषु गम्य उच्यते, न विधिः स्फुरन्नप्यप्रधानवत्। तथा हि विजातीये सर्वत्रादृष्ट्यपेक्षत्वात्, क्वचित् तु दृष्ट्यपेक्षणात्मजातीये श्रुतौ संबध्यतेऽपोह इति शास्त्रम्। अपि च, उभयावभासेऽपि यथावभास[प्र]मेयाभावादन्यनिवृत्तेस्तु भावनियमान्निवृत्तिरेव प्रधानम्। यच्छास्त्रम्,

> वस्तुरूपस्य संस्पर्शो विच्छेदकरणे ध्वनेः।
> स्यात् सत्यं स हि तत्रेति।
>
> [प्र. वा. ३. १३२]

अभाववाचिषु [11a] पुनर्वस्तुनोऽसत्त्वादेव। यच्छास्त्रम्,

> रूपाभावादभावानां शब्दा रूपाभिधायिनः।
> नाशङ्क्या एव सिद्धास्ते व्यवच्छेदस्य बोधकाः॥
>
> [प्र. वा. ३. १८४—५]

इति। यद् वा तस्मिन्नपोहे पर्युदासेनापोढाकारे वा वाच्ये स्थितो गुणो दोषनिषेधो येषां शब्दानां तद्भावेनापोढ एव वाच्य उच्यते। यथाह,

> निवृत्तेर्निःस्वभावत्वान्न स्थानान्तरकल्पना।
> उपप्लवश्च सामान्यधियस्तेनाप्यदूषणा॥
>
> [प्र. वा. ३. १६८—९]

इति। एवमपोहस्य वाच्यताव्यवस्थायां निमित्तान्यभिधीयमानानि शास्त्रेऽपोहस्य शब्दान्मुख्यस्फुरणविरोधीन्यूहनीयानि भाववाचिषु। अभाववाचकाधिकारे चायमेव मुख्यो विवेक इत्युक्तम्। भाववाचिषूपसर्जनतया विवेकस्यामुख्यतां ख्यापयति। विशेषतो ह्येष बोद्धव्यः। अभाववाचिषु पदार्थ एवापोहः। भाववाचिषु पुनः पदार्थस्यान्यतः अपोहः, पदार्थ[व]च्चान्यस्य। एनयोश्चोक्तिमात्रेण भेद इति। यदि तथाविधनिबन्धनाधीनाऽपोहस्य वाच्यताव्यवस्था, अर्थ एव तु मुख्यमाख्यायते, हन्त तर्हि सर्वधर्मानभिलाप्यतासमयोऽस्तमयमायातः, तदर्थश्च समारम्भ इति सूचितम्।

यच्चोक्तं वस्तुवाच्यतारोपनिषेधार्थमपोहस्य प्राधान्येनाभिधानव्यवस्थेति, तत्रापि स्वयमर्थवाच्यतैव स्वीक्रियते, परस्य त्वन्यथोपदिश्यत इति महती प्रेक्षतेत्याशङ्क्याह,

अर्थश्चैक इत्यादि।

अयमर्थः, अर्थो हि द्विविधः बाह्य आन्तरश्च, अन्यस्याभावात्। तत्रैकस्तावद् बाह्यः अध्यवसायादेव वाच्यो व्यवस्थाप्यते, न स्वलक्षणपरिस्फूर्त्या[1]। कथमिति चेत्? अनुभवादेव। यथा हि प्रत्यक्षचेतसि देशकालावस्थानियतानि परिस्फुटरूपाणि स्वलक्षणानि प्रतिभान्त्यनुभूयन्ते, तथा न विकल्पकाले। विकल्पकाले हि विजातिव्यावृत्तमेव परस्पराकाराकीर्णमिवास्फुटमिव प्रत्यक्षापरिचितं किञ्चिद्रूपमाभासमानम् अनुभवविषयः। [2]यच्छास्त्रम्,

शब्देनाव्यापृताक्षस्य बुद्धावप्रतिभासनात्
अर्थस्य दृष्टाविवेति,

उपायभेदादेकस्यैव प्रतिभासभेदः एकत्र हि बुद्धाविन्द्रियमाश्रयोऽन्यत्र शब्दादीति चेत्? अत्राप्युक्तम्,

जातो नामाश्रयोन्यान्यश्चेतसां तस्य वस्तुनः।
एकस्यैव कुतो रूपं भिन्नाकारावभासि तत्॥
[प्र. वा. २. २३५]

न हि स्पष्टास्पष्टे द्वे रूपे परस्परविरुद्धे एकस्य वस्तुनः स्तः, यत एकेनेन्द्रियबुद्धौ प्रतिभासेतान्येन विकल्पे, तथा सति वस्तुन एव भेदप्राप्तेः। न हि स्वरूपभेदादपरो

---

१. तुल० रत्न० निब० पृ: ५५. पं० १६-१७। २. तत्रैव धृतम्, पं० १८ तः।

वस्तुभेदः, न च प्रतिभासभेदादपरः स्वरूपभेदः। अन्यथा त्रैलोक्यमेकमेव वस्तु स्यात्[1]। ननु दूरासन्नदेशवर्तिनोरेकत्र शाखिनि स्पष्टास्पष्टप्रतिभासभेदेऽपि न [शाखि]भेदः, अर्थक्रियाभेदाभावादित्यर्थक्रियाभेदोपकृत एव प्रतिभासभेदो भेदकः।

न चेहार्थक्रियाभेद इति कथमिन्द्रियशब्दाभ्यां जनितज्ञानविषयो गवादिर्भेद-भागिति चेत्? न ब्रूमः प्रतिभासभेदो भिन्नवस्तुनियतः, किं तु एकविषयत्वाभाव-नियत इति। [11b] तथा हि, यो यः क्वचिद् वस्तुनि प्रत्यक्षप्रतिभासाद् विपरीतः प्रतिभासो नासौ तेनैकविषयः, यथा घटग्राहकात् पटप्रतिभासः, यथा वा शङ्खग्राहकात् पीतप्रतिभासः। तथा च गवि प्रत्यक्षप्रतिभासाद् विपरीतः प्रतिभासो विकल्पकाले इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। एकविषयत्वं हि प्रतिभासाभेदेन व्याप्तम्, सव्येतर-नयनदृष्टवद् दृष्टम्। अव्याप्तितस्तु यदि प्रत्यक्षान्तरमपि विपरीतप्रतिभासं स्यात्, वस्तु च द्विरूपं भवेत्। तच्च द्वयमपि नास्तीति व्याप्तिरेव। आश्रयभेदभाविनि च ज्ञाने पक्षीकृते तद्विरुद्धः प्रतिभासभेदः सिद्धः। ततो यत्रार्थक्रियाभेदादिसचिवः प्रतिभास-भेदस्तत्र वस्तुभेदः घटपटवत्। तं पुनः सहायं विहाय प्रवृत्तो नियमेनैकविषयतां परिहरतीत्येकोऽत्र भ्रान्त एव प्रतिभासः, शङ्खे पीतप्रतिभासवत्।

तत्रापि शङ्ख एव विषय इति चेत्? शुक्लतामस्पृशन्ती बुद्धिः शङ्खविषयेति सुव्याहृतम्। शङ्खमात्रं प्रत्येतीति चेत्—न, ततः परस्य शङ्खमात्रस्यास्फुरणात्। पृष्ठ-भाविनि विकल्पे स्फुरतीति चेत्? अस्तु, न तु निर्विकल्पः पीतप्रतिभासः शङ्खविषय इति सिद्धम्। एवं दूरतः शिखरिणि पिण्डाकारप्रतिपत्तिरपि न पिप्पलादिभेदावसाय-समर्थपत्रादिविशेषविरहिणी वृक्षविषयेति प्रकृतसममेतत्। अर्थक्रियाभेदाद्यभावाच्च न भिन्नोऽर्थं इत्येकस्यार्पिते भ्रान्तिभावे यदि न प्रत्यक्षप्रतिभासो भ्रान्तः, तदान्य-प्रतिभास एव भ्रम इति ब्रूमः। एवं पीताभासे गोविकल्पे च समानो न्यायः। ननु क्वचित् कस्यचिदारोपः कुतश्चिद् सादृश्याद् भवति। न च विकल्पप्रतिभासवत् संभिन्नाकारं जन्मान्तरेऽपि किञ्चिदुपलब्धम्।

तत् कुतः कस्य क्व समारोपाद् भ्रमोऽयमिति चेत्? अयमपरस्तवैव दोषः, यदयं विकल्पेनाध्यक्षगम्य एव गोचरो नान्यगोचर इति निर्विषयोऽपि न भ्रमोऽभिधा-तव्यः। अस्माकं तु तद्विषयो न भवतीत्येतावतैव प्रकृतसिद्धिः। तदेवान्यथाख्यातीति तद्गोचर एवेति चेत्? यथा प्रत्यक्षपुरस्कृतेन रूपेणास्ति ततोऽतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावात्

१. तुल० रत्न० निब० पृ: ५५

कस्यान्यथाख्याने कर्तृत्वम् ? तत्तु न ख्यात्येवेत्यलं बहुभाषितया। तस्मान्न स्वलक्षण-प्रतिभासो विकल्पेष्विति न्यायः ।

तेन यदाह वाचस्पतिः[1], न च शाब्दप्रत्यक्षोयोर्वस्तुगोचरत्वे प्रत्ययाभेदः कारणभेदेन पारोक्ष्यापारोक्ष्यभेदोपपत्तेरिति, तन्नोपयोगि। परोक्षप्रत्ययस्य वस्तु-गोचरत्वासमर्थनात्। परोक्षताश्रयस्तु कारणभेद इन्द्रियगोचरग्रहणविरहेणैव कृतार्थः। ननु वस्तुविषयत्वे प्रत्ययाभेदप्रसङ्गः त्वयैवोक्त इति तत्परिहारेणैव वस्तुविषयत्वं सिद्धम्, न चान्यद् वस्त्वस्तीति तद्विषयत्वं चेति चेत्—नैवं, यतः प्रतिभास [12a]-वैजात्यस्यातद्विषयत्वेन व्याप्तिसाधनादसौ प्रसङ्गोऽस्मदीयः। अस्माकमपि व्याप्ति-विघटनायैव प्रयत्न एषः। कारणवैजात्यकृते प्रतिभासवैजात्ये संभविनि कुतो वा तद्विषयत्वेन व्याप्तिरिति ? एतदपि कदा युज्यते ? तद्विषयत्वमात्रेण वा कारण-भेदो व्याप्तः शक्यो दर्शयितुम्। तत्तावन्नास्ति, कारणभेदस्य वस्तुनोऽप्रतीत्यैव चरितार्थत्वात्। अथ न गवो[? सत्यो]द्भावनमेतत् कारणभेदादपि संभाव्यते प्रति-भासभेदस्तद्विषयत्वेऽपीति। संभाव्यतां तर्हि गान्धारमधुरबोधयोरप्येकविषयत्वं, कारणभेदस्य तत्रापि संभवात्। निर्विक[ल्पसवि]कल्पयोरग्नित्वमात्रोल्लेखोऽस्तीत्येक-विषयताश्वासः। तत्र तु न गान्धारत्वस्य न वा मधुरत्वस्य तदुभयबोधयोरुल्लेख इति चेत् ? अहो निरुढता महती। आत्यन्तिककारणवैजात्यस्य हि फलमेतत्। एकविषय-त्वाश्वासः पुनरन्ततो वस्तुन उल्लेखाद् भविष्यति। सन्देहे कारणवैजात्येऽवान्तरस्याग्नि-त्वादेरुल्लेखः। आत्यन्तिके तु सर्वसाधारणस्य धर्मस्येति न तावतैवातद्विषयत्वम्। अस्ति चावास्तवधर्मस्य माधुर्यस्यानुवृत्तिर्गान्धारेऽपि।

अन्यादृशं तन्माधुर्यमिति चेत् ? विकल्पन्यस्तस्याप्यग्नित्वमन्यदेव। न चैकरूपे अप्युल्लिख्यमानेऽवान्तरधर्मप्रतिभासयोरेकविषयत्वम्, शुक्तिरजतवत्। न हि शुक्ति-प्रतिभासो रजतविषयो रजतप्रतिभासो वा शुक्तिविषयः साधारणधवलतोल्लेखेऽपि। तस्माद् यथाऽग्निविकल्पे वस्तुस्फुरणेऽप्यवान्तरधर्मस्य गर्दभत्वस्यास्फुरणात् न गर्दभ-विषयता, तथावान्तरस्याग्नित्वस्य स्फुरणेऽपि स्वलक्षणाकारस्य प्रतिनियतस्यास्फुरणात् नान्यद्रव्यस्फुरणमिति न्यायः, स्वलक्षणस्यैवाग्निद्रव्यत्वात्। ततः कारणभेदो ज्ञान-प्रतिभासस्य भेदकोऽस्तु। वस्तुविषयत्वं तु न द्वयोरपि प्रतिभासयोरिति स्थितमेतत्। तस्मान्न स्वलक्षणं विषयः शब्दादेरिति सिद्धम्।

---

१. तुल० रत्न० निब० पृ: ५६

किं च एवं विधिनिषेधयोरपो[हत्वादु]च्चारणमेव न स्यात्। तौ हि धर्मिणो वा स्याताम्, धर्माणां वा यथा वृक्षोऽस्ति नास्ति वा, वृक्षो नीलो न वा नील इति। तत्र प्रथमः पक्षस्तावन्नास्ति। भावाभावनियतो हि वृक्षो वृक्षशब्देन चोदित इति भावनियमपक्षेऽस्तीति व्यर्थम्, नास्तीत्यसमर्थम्, विरोधात्। अभावनिरूपणे तु विपर्ययः। अस्ति च वृक्षपदश्रुतौ विधिनिषेधापेक्षेति, भावाभावसाधारणोऽयं वृक्षपदाद् वृक्षप्रतिभासो न बाह्यो वृक्ष इति न्यायः।

यत्तु न्यायदर्शने तात्पर्यटीकाकारेण जातिमद्व्यक्तिवाच्यतां स्ववाचैव प्रस्तुत्य अनन्तरमेव न च शब्दार्थस्य जातेर्भावाभावसाधारण्यं नोपपद्यते, सा हि स्वरूपतो नित्यापि देशकालविप्रकीर्णानेकव्यक्त्याश्रयतया भावाभावसाधारणी भवन्त्यस्तिनास्तिसंबन्धयोग्या। वर्तमानव्यक्तिसंबन्धिता हि जातेरस्तिता। अतीतानागतसंबन्धिता च नास्तितेति। सन्दिग्धव्यतिरेकित्वात् [12b] अनैकान्तिकं भावाभावसाधारण्यमन्यथासिद्धं वेति[1] विलपितम्, तावता तावन्न प्रकृतक्षतिः। जातौ भरं न्यस्यता स्वलक्षणावाच्यत्वस्य स्वयं स्वीकारात्।

अपि च जातिरप्यस्त्यादिपदप्रयोगात् प्रागभिधीयमाना शब्देन वर्तमानव्यक्तिसंबद्धा वा अभिधेया, अतीतानागतव्यक्तिसंबद्धा वा, उभयसंबद्धा वा, असंबद्धा वेति पक्षाः। न चैकत्रापि त्राणं प्राचीनचोद्यचतुरः क्षमते। प्रथमे पक्षे हि भावनियमः द्वितीये त्वभावनियमः। तृतीयेऽपि यदि सदसद्व्यक्तियोगादस्याः सत्त्वासत्त्वव्यवहारमनोरथः, तथा यैर्यैराश्रयैर्वर्तमानव्यक्तियोगोऽस्या व्यवह्रियते, यैर्यैर्वातीतानागतव्यक्तियोगः, तानाश्रयांस्तथैव प्रतिपादयेत् शब्दः। न ह्यन्यथोभयव्यक्तिसंबद्धा प्रतिपादिता भवति। तथा च सति स एवास्त्यादिपदाप्रयोगप्रसङ्गः॥

अथैवं मतिः यत् तदुभयव्यक्तिसंबन्धिरूपं तदस्याः शब्देन चोदितमेव, न तु तत्संबन्धिनीनामुभयीनां व्यक्तीनां प्रतीतिः। न ह्येकसंबन्धिप्रतीतिः संबन्ध्यन्तरप्रतीतिमवश्यमन्वाकर्षति पुत्रादिप्रतीतिवदिति चेत्? एवं सति संबन्धिनामप्रतीतौ न संबन्धस्यापि प्रतीतिः। यतः,

द्विष्ठसंबन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनात्।
द्वयस्वरूपग्रहणे सति संबन्धवेदनम्॥
[ ]

---

१. तुल० ता० टी० पृ: ६८४ तथा रत्न० निब० पृ: ५६, पं ११-१६

ततो यथा तत्त्वतः कस्यचित् पुत्रोऽपि पितृसंबन्धानवधारणे पुरुषमात्ररूपः प्रतीतौ घटवत् स्वतन्त्रः, तथा सामान्यसङ्घातमपि वस्तु स्वतन्त्रं प्रतीयमानं न सामान्यरूपतया प्रतीतं भवतीति चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपः। तदापि संबन्धिनामनाक्षेपादस्त्यादिपदाप्रयोगः सिद्धः, स्वतन्त्रे हि तस्मिन्निश्चीयमाने तस्यैव भावाभावाभ्यामस्त्यादिप्रयोगेण भाव्यम्, नान्यस्य। संबन्धावधारणेऽपि हि नैकसंबन्धिनो भावाभावाभ्यामितरस्यास्त्यादिपदप्रयोगः। न हि चैत्रस्य भावाभावाभ्यां तत्पुत्रत्वेनावधारितोऽपि मैत्रोऽस्ति नास्ति वेति संबन्धमर्हति, किं पुनः संबन्धाबोधि सामान्यम्? अन्यादृशस्तत्र संबन्ध इति चेत्? कीदृशोऽपि वा भवतु, प्रतीतिमनारूढः पुनरसत्कल्प एवेति नान्यदोयभावाभावाभ्यामयःशलाकाकल्पस्य प्रतीतस्यास्त्यादिपदप्रयोगो योगमन्वेति, अतिप्रसङ्गात्। स्वरूपं चास्य सदावस्थायि प्रतिपादितमित्यस्तिपदवैयर्थ्यं, नास्तिपदविरोधश्च तदवस्थः।

तस्मान्नान्यथासिद्धं भावाभावसाधारण्यमैकान्तिकं च बाह्यविषयत्वसाधने विकल्पप्रतिभासस्य। नियमवती हि विषयव्यवस्था निमित्तवत्तया व्याप्ता[1]। न च विषयसदसत्ताप्रसाधनादन्यत् निमित्तमुपपद्यते, अतिप्रसङ्गात्। ततस्तदभावे व्यापकाभावादभवन्ती विषयवत्ता सदसत्त्वप्रसाधन एव नियम्यमाना तेन व्याप्तेति तद्विरोधिनि कथमवतिष्ठेत्? यज्ज्ञानं यत्र भावाभावसाधारणप्रतिभासं, न तेन तस्य विषयवत्त्वम्, [13a] यथा गोज्ञानस्याश्वेन। बाह्ये च भावाभावसाधारणप्रतिभासं वृक्षविकल्पज्ञानमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः। तद्विषयत्वव्यापकस्य भावाभावप्रसाधनस्य हि विरुद्धं तदप्रसाधनरूपं साधारण्यम्। एवं जातिमद्व्यक्तिवचनेऽपि दोष एव। व्यक्तेश्चेत् प्रतीतिसिद्धिः, जातिरधिका प्रतीयतां मा वा, न तु तद्दोषान्मुक्तिः।

यच्चोक्तं कौमारिलैः, सभागत्वादेव वस्तुनो न साधारण्यदोषः, वृक्षत्वं ह्यनिर्धारितभावाभावं शब्दादवगम्यते, तयोरन्यतरेण शब्दान्तरावगतेन संबध्यत इति[2]। तत्रापि वृक्षत्वमिति यदि जातिर्विवक्षिता, तदा तद्दूषणेनैव निर्वृतिः। अथापरामृष्टभेदाभेदमेव वृक्षत्वम्, तदा तदवश्यम्भावेऽभावे वा नियतं, शब्देन च तथैव व्यापितमिति किमस्त्यादिपदेनाद्यापि?

स्यादेतत्। तन्नियतत्वेऽपि वृक्षत्वाङ्ग एव शब्देन चोदितो न सत्त्वासत्त्वाङ्ग इति चेत्? तयोरंशयोस्तर्हि भेदः काल्पनिकस्तात्त्विको वा? काल्पनिकत्वे इयं

---

१. नियमवती.......व्याप्तेति प्राप्तयोजना। २. तुल० रत्न० निब० पृ: ५६ पं० १८—२१

गव्यवस्तुनीव प्रतियती शाब्दी बुद्धिः कथं वस्तुविषयेति सिद्धम्। तात्त्विकत्वे वृक्षः सन्निति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, घटपटवत्। एकवस्तुनियतौ धर्माविति न्यायदर्शनवित्प्रतिक्षेपो वक्ष्यते। भेदाभेदपक्षोऽपि क्षिप्तोऽन्यत्र। यच्चेदं न च प्रत्यक्षस्येव शब्दानामर्थप्रत्यायनप्रकारो येन तद्दृष्ट इवास्त्यादिशब्दापेक्षा न स्यात्, विचित्रशक्तित्वात् प्रमाणानामिति। तदप्येकार्थत्वे भिन्नावभासदूषणेन दूषितम्। ततो यदि प्रत्यक्षार्थप्रतिपादनं शब्देन तद्वदेवावभासः स्यात्, अभवंश्च न तद्विषयख्यापनं क्षमते। तदस्यापि विचित्रशक्तित्वं प्रमाणानां वस्तुस्वरूपानुभवाध्यवसायमात्रकृतमेव, नैकार्थत्वेऽपि प्रतिभासभेदकृते, तद्भेदे एकार्थतायाः प्रमाणबाधितत्वादिति। तस्मादवस्थितमेतन्न स्वलक्षणाभिधाने धर्मिणो विधिनिषेधायोग इति कृतं पदप्रयोगेणेति।

नापि धर्माणां, वृक्षपदेन हि धर्मिणोऽध्यक्षवत् सर्वात्मना प्रतिपादितत्वात् कोऽवकाशः पदान्तरेण नीलत्वादिविधिनिषेधयोः प्रमाणान्तरेण वा? प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणान्तरापेक्षा दृष्टेति चेत्? भवतु तस्याप्यनिश्चयात्मकत्वादनभ्यस्तस्वरूपविषये। विकल्पस्तु स्वयं निश्चयात्मको यत्र ग्राही तत्र किमपरेण? अस्ति च शब्दलिङ्गान्तरापेक्षा। ततो न वस्तुस्वरूपग्रहः, किं त्वेकधर्मच्छायानुकारिविकल्पोदयसंवेदनमेवेति सिद्धम्। न सिद्धम्, भिन्ना हि जात्यादयो धर्माः परस्परं धर्मिणश्चेति जात्येकधर्मद्वारेण प्रतीतेऽपि शाखिनि धर्मान्तरवत्तया न प्रतीतिरिति किं न भिन्नाभिधानाधीनो धर्मान्तरस्य नीलचलोच्चैस्तरत्वादेरवबोधः?

तदयुक्तम्, यदि हि भेदाद् धर्मिणः प्रतीतावपि न धर्माणां शब्दलिङ्गद्वारेण बोधः, इन्द्रियद्वारेणापि मा भूत्। अथेन्द्रियस्य संयोगसमवायबलात् सन्निकृष्टे धर्मिणि [13b] समवायादिसन्निकर्षभाजो धर्मा अपि प्रतीतिगोचरीभवन्तीत्युच्यते, लिङ्गस्यापीयं सामग्री न खलु कलयापि हीयते। शब्दस्य तु यद्यपि न वाच्येन सह संयोगसमवायौ, वाच्यवाचकभावलक्षणा तु प्रत्यासत्तिरिष्टैव, तदभावे वाच्यप्रतीतेरेवाभावप्रसङ्गात्। प्रतीतौ वा कीदृशी संयोगादेरपेक्षा? एतच्च स्वाभाविकसंबन्धावलम्बिनामपि लिङ्गाद् वस्तुप्रतीतौ तुल्यम्। न च शब्दद्वारेण प्रतीतौ प्रवृत्तिनिमित्तरोधिनी व्यवधानशङ्का। जातिमती हि व्यक्तिः सकृदेव शब्दादवसीयते भवताम्। क्रमेण त्वेकैकबोधान्न कदापि जातिमद्व्यक्तिबोधः स्यात्। न च निश्चयक्रमोपलम्भः। तस्मात् जातिरधिका प्रतीयतां नाम, व्यक्तिस्तु धर्मिणी प्रतीयमाना न स्वसमवेतगुणक्रियादीन् अप्रतिपाद्य स्वास्थ्यमासादयेत्। अन्यथा प्रत्यक्षेऽप्यपरोपाधिबुद्धिरनिबन्धना स्यात्।

अथैवं सति शब्दैर्व्यक्तिबोधनमेवास्तु किमुपाधिसाहित्यस्वीकारेणेति चेत् ? तत् किमिदानीं भवदुपगमवैयर्थ्यभयाद् भावैः स्वभावपरित्यागः कर्तव्यः ? तदयमपरस्तवास्तु दोषो न वा, न तु क्वचिद् गोचरे ज्ञानसाधनैस्तत्संबन्धिनां बोधमसाधयित्वा स्थातव्यमिन्द्रियवत् । अथेन्द्रियादेव तथा दृष्टमिति नान्यत्र प्रसङ्ग इति चेत् ? एवं तर्हि तृणवह्निरिन्धनविकारक्रियानान्तरीयकधूमोत्पादनसमर्थो दृष्ट इति खादिरस्तथा न स्यात् । सामान्येन तु व्याप्तिरुभयत्रापीति न विशेषः । ततो यदि खादिरे विकारविरहस्तदा नासौ धूमोऽपि तु वात्यासंवलितधूलिनिवहः । न वा तत्र धूमध्वजः, किं तु कान्तिमत्पद्मरागरत्नराशिरश्मिसंहतिरुच्छ्रायवती । यदि पुनरसौ धूमः स च धूमध्वजः खादिरे वावश्यं विकार इति, तथा यद्यसौ धर्मिबोधस्तत्साधनश्च शब्दो, नियतं तदाश्रयधर्मबोधदोषः । न चेत् तदाश्रयधर्मबोधः, तदा नासौ धर्मिबोधो नापि धर्मिबोधनः शब्दः । यत् क्वचित् ज्ञानसाधनं तत् तदीयधर्माणां प्रतीतिसाधननियतं यथेन्द्रियम् । तथा च लिङ्गशब्दौ परोक्षाभिमतस्य प्रतीतिसाधनाविष्टौ तवेति स्वभावः प्रसङ्गहेतुः । न चैवं, शब्दलिङ्गान्तरापेक्षणात् । यन्न यत्समवेतधर्मसंबोधसाधनं न तत् तस्य स्वरूपज्ञानजनकम्, यथा गोशब्दस्तुरगे, तुरगो वा गर्दभे, न बोधयतश्च गोधूलिधूमौ स्वविषयाभिमतसमवेतधर्मान्तरमिति विपर्यये व्यापकानुपलब्धिः । जातिगुणक्रियादिरहितस्य स्वप्नेऽपि दर्शनशङ्काविरहाद् वस्तुदर्शनं तत्सत्तामात्रभाविना धर्मान्तरज्ञानेन व्याप्यत इत्युभयोरपि प्रयोगयोर्नानैकान्तः । भेदे एव हि जात्यादीनां विवादः । समवेतशब्दस्त्वभेदपक्षेऽपि कल्पनाबुद्धौ भिन्नवदाभासमानानामपृथक्प्रथनपरः । तद् वरमभेद एव धर्माणामस्तु, [14a] सर्वथा वस्तुप्रतीतिस्वीकारे धर्माणां प्रतीतिचोद्यस्य दुष्परिहरत्वात्, किमनुभवभ्रष्टभेदाभ्युपगमेन ? स्वभावा एव भावस्य जात्यादयः ।

यत्तु भाषणं भूषणस्य, न च यत्स्वभावसंबन्धि स स्वभावः, तथा सत्यसंबन्धित्वमेव, न हि तदेव तेन साध्यत इति । तदसत् । स्वभावसंबन्धीत्यत्रैव स्वभावः कस्यचिद्वस्तुनो विवक्षितः, न च तयोर्भेदः । भेदे हि स्वभावत्वमित्यलौकिकमेतत् । तत् कथं तदेव तेन संबद्धमिति परिहृतम्, अन्यथास्य स्वभाव इति षष्ठीनिर्देशानुपपत्तेः । अथ स्वभाव इति जात्यादिरेवोच्यत इति न दोष एव, यदा जात्यादिकं विविच्य वस्तुमात्रस्वभावपरामर्शः । न ह्यसौ वस्तुतः केवलस्य स्वभावो न वक्तव्यः । स एव च यत्स्वभावसंबन्धीत्यत्र विवक्षितः, संबन्धिशब्देन जात्यादेर्विवक्षितत्वात् ।

तस्माद् यतो यदभिन्नमपि कल्पनया भिन्नमेव दर्शितम्, तत् तस्य संबन्धीति व्यवहारो दुष्परिहरः ॥

यच्च वाचस्पतिः[1], न चैकोपाधिना सत्त्वेन विशिष्टेऽस्मिन् गृहीते उपाध्यन्तरविशिष्टतद्ग्रहः, स्वभावो हि द्रव्यस्योपाधिर्विशिष्यते, न तूपाधयो विशेष्यत्वं वा तस्य स्वभाव इति । तदपि प्लवत एव । न ह्यभेदादुपाध्यन्तरग्रहणमासञ्जितम्, आकरेऽप्युपकार्योपकारद्वारेण भेदं पुरस्कृत्यैव सर्वाकारग्रहणप्रसञ्जनात् । शक्तीनां तु शक्तिमतोः अभेद उक्तः । तदनेनापि न स्पृष्टम् ।

यत्पुनस्तत्र दूषणं भूषणेन, [2]सूर्यादिग्रहणे तदुपकार्याशेषवस्तुराशिग्रहणप्रसञ्जनमुक्तम्, तदभिप्रायानवगाहनफलम्, तथा हीदमाकूतम् । स्वयं वक्ष्यमाणसमवायनिषेधं स्थिरीकृत्य भवता नैयायिकप्रवरेण प्रत्यक्षकालेऽक्षसंबन्धमनुभवितरि धर्मिणि धर्माणां जात्यादीनां भेदाभ्युपगमादुपकार्यतयैव तदुपकारकशक्त्यभेदात् प्रतिपत्तिरेषितव्या । न ह्यनुपकारे क्वचित् कस्यचित् प्रतिबन्धो भेदवत इति शक्त्यभेदापादनमुखेनाह,

[धर्मोपकारशक्तीनां] भेदे तास्तस्य किं यदि ।
नोपकारस्ततस्तासां तथा स्यादनवस्थितिः ॥
[प्र. वा. ३.५३]

इति । यत्तु शक्तिर्नाम सहजा जातिरौपाधिकी च सहकारिसाकल्यमतो भिन्नैवेत्यालम्बनम्, तद्दूषयित्वा क्षणभङ्गाध्याये कार्यक्रियाप्रवृत्त एव स्वभावः शक्तिरित्येव निर्वाहितम् । उपकारश्च समानकार्यार्जनस्वभावोऽकार्यस्यापि संभवतीत्यपि तत्रैव ध्वस्तम् । कार्योपकार्ययोरपि तत्त्वतो नास्त्येव भेदः, व्यवहारे पुनरपूर्वोत्पत्तौ सोहापोहात् कार्यता । पूर्वस्थिताभिमानविषये तु विशेषानुभवादुपकार्यतोच्यते । तत्त्वतस्तु पूर्वस्थितश्चाधुना विशिष्टश्चेति विरुद्धमेव । तदिह स्थिराभिमतजातिपुरस्कारेण चिन्तायां कार्यतानिष्ठ एवोपकार्यव्यवहारः, तत्त्वत एकार्थतया वेति न दोषः । तदेवम् अवश्याभ्युपगन्तव्यायामुपकारलक्षणायां प्रत्यासत्तौ सूर्योपकार्यादिभिरनुभवव्यभिचारः [14b] प्रसज्यायातः साधारण एवावयोः ।

---

१. तुल० रत्न० निब० पृ: ५७, पं १६—१९ २. तुल० रत्न० निब० पृ: ५७, पं २३

यत्तु वाचस्पतिः, स्वाभाविकश्च संबन्धो व्यक्तेर्जात्या सह नोपकारमपेक्षत इति। तत्र न स्वाभाविको नाम यथा प्रसिद्धादन्य एव कश्चित् संबन्धः, किं तु संयोगादिसत्तायामेव संबन्धिनोर्व्यभिचाराव्यभिचारेण वृत्तिभेदादौपाधिकः, स्वाभाविकश्च सम्बन्ध इति व्यवस्थामात्रम्। एतद्विचारश्च व्याप्तिचर्चायामपेक्षितव्यः। यथा च जात्या सह व्यक्तेस्तदव्यभिचारात् स्वाभाविकः संबन्धस्तथा जातेरपि व्यक्त्या सहाव्यभिचारादेव,

निर्विशेषं न सामान्यं भवेत् शशविषाणवत्

इति न्यायात्। तदनयोः प्रत्यासत्त्यन्तराभावात् समवायस्य च कल्पनामात्रत्वाद् यद्युपकार्योपकारकभावोऽपि परस्परमसन्नवनिबीजादिवत्, अव्यभिचारनियम एव भेदाभ्युपगमव्यसनिनामतिप्रसङ्गादनुपपन्नः। उपकारे हि स्वभावस्तद्विशेषो वा तन्नान्तरीय[क] इत्येवाव्यभिचारार्थो नान्यत्रेति नातिप्रसङ्गः।

तदभावे तु द्विधा तत्परिहारः स्वभाववादं समवायबलं वावलम्ब्य। नाद्यः पक्षः, सर्वस्य यत्र क्वचन दृष्टशक्तेर्विपर्यासनप्रसङ्गात्। दृष्टश्चोपकारो वह्निशिल्पिजलादौ धूमकुम्भबलाकादेरव्यभिचारहेतुः। केवलं कालदेशाद्यपेक्षयेति विशेषः। ततो भेदेऽपि स्वभावादेवाव्यभिचारो नोपकार इति ब्रुवता नियमेन सामर्थ्यमपोहितम्। द्वितीयपक्षश्चासम्भवी, समवायस्यैवाभावात्। इहेदमिति बुद्धिसाधनो हि समवायोऽभ्युपगतः, सा च बुद्धिर्न समानसङ्केतग्रहतिमिरनिकुरम्बकरम्बितदृशामुपादेया, सर्वस्य सर्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात्। इच्छामात्रपरतन्त्रोदयत्वाद् विकल्पानाम्। अन्यस्य च लोकस्य नास्त्येव विवादपदे सर्वत्र सा बुद्धिः, कारणाभावात्। परस्पररूपासङ्कीर्णवस्तुद्वयप्रतिभासो हि कारणमिहेदमिति सप्तमीप्रथमार्थविभागमुत्कलयतो विकल्पस्य, कुम्भेऽम्भःसंभवेऽपि कुम्भमात्रोपलम्भिनः सकलान्यकारणकलापवतस्तदभावात्। तादृगवस्थस्य च पश्चा[द्] द्वितीयोपलम्भमात्रे भावात्। न चासौ द्वयप्रतिभासः क्वचिदपि समवायविषयेऽस्तीति संयोगकल्पनाविषय एव तद्विकल्पविषयः। यत्रानात्मरूपपरिहारेण नोभयोपलम्भो न तत्रेदमिहेति प्रतीतिरनुन्मत्तस्य, यथा पात्रवदरयोरेकानुपलम्भे। नास्ति चात्मात्मीयरूपप्रतिभासभेदेन जातितद्वतोरनुभव इति कारणानुपलब्धिः। धूमाग्निवत् कार्यकारणभावस्य विवक्षितयोः साधनान्नानेकान्तः। तदमी स्वयंकृतशब्देनार्थान्तरमुपकल्पयन्तस्तुरगतुलामनुपतन्तीत्येतदेव वक्ष्यति,

पटस्तन्तुष्विहेत्यादिशब्दाश्चेमे स्वयं कृताः ।

[प्र. वा. २. १४९]

इति । ननु निर्विकल्पकबोधेन द्व्यात्मकस्यापि वस्तुनो ग्रहणमित्युक्तम्, तत् कथं न स्वरूपद्वयप्रतिभास [15a] इत्यसिद्धा कारणानुपलब्धिः ? तदेतत् पापीयः । न हि प्रत्यक्षगम्येऽर्थे परोपदेशो गरीयान् । प्रतिभासोऽपि तथेति चेत् ? तदेतदायातम्,

एतासु पञ्चस्ववभासिनीषु प्रत्यक्षबोधे स्फुटमङ्गुलीषु ।
साधारणं षष्ठमिहेक्षते यः शृङ्गं शिरस्यात्मन ईक्षते सः ॥

इति । वयं हि तावच्चर्मचक्षुषः चक्षुषी सुदूरमुन्मील्य शतकृत्वो निरूपयन्तोऽपि नापरम् उपलभामहे, भवतस्त्वदृष्टदेवताप्रसादात् तथा प्रतिभासेऽपि नेतरस्य तथा बोधसिद्धिः ।

तेन प्रत्यक्षमेव द्रष्टव्यं यदेकमनेकसाधारणं द्रष्टृणां दर्शयतीत्याचक्षाणः त्रिलोचनोऽप्यन्यलोचनेनेव वीक्षत इति लक्ष्यते । यच्चाह दृश्यमानापि जातिरपृथग्देश-वर्तित्वाद् व्यक्तितो भेदेन व्यक्त्यन्तरवन्न दृश्यत इति । तत्रापि दृश्यते जातिर्न तु भेदेनेति ब्रुवता नियमादभेदेन प्रत्यक्षगोचर इत्युक्तं भवति । यथा च प्रत्यक्षेण गृहीतं तथैव समस्तं वस्तु, न खलु तत्र बाधकसाधकयोर्योगः । ततश्च प्रत्ययानुवृत्तिस्तु व्यक्तितः सामान्यं भेत्स्यतीत्युपपत्तिवर्णनमनवकाशम् । यथा स्पार्शनः प्रत्ययो गन्धादिभ्यः स्पर्शं भिनत्तीत्यपि न युक्तमुक्तम् । न हि गन्धस्पर्शयोरप्यभेदग्राहि प्रत्यक्षम् ।

एवं तर्हि भेदेन न दृश्यत इति भेदेन न व्यवसीयत इति व्याख्यायताम्, तदापि दृश्यमानापि जातिरिति किं भेदेनाभेदेन वेति विवक्षितम् ? यद्यभेदेन, तदा व्यवसायो भेदेनाभेदेन वास्तु, किमस्य चिन्तया, प्रत्यक्षेणाभेदस्य सिद्धत्वात् ? अथ भेदेन दृश्यमानेति विवक्षितम् ? तत् पुनरशक्यम्, प्रतिभासभेदाभावस्योक्तत्वात् । युक्त्या साध्यते प्रतिभास-भेद इति चेत् ? तदेतत् लज्जाकरम् । यतः,

कस्यचित् प्रतिभासेन साध्यतेऽप्रतिभासि यत् ।
प्रतिभासोऽस्य नास्येति नोपपत्तेस्तु गोचरः[1] ॥

[क्षणभङ्गाध्याये पृः १११]

१. साध्यते नोपपत्तिभिरिति क्षणभङ्गाध्यायस्थः पाठः ।

इति विवेचितमस्माभिरहेतुकाभावप्रस्तावे।

किं च यद्येकाकारप्रतिभासेऽपि प्रतिभासान्तरं युक्तिसाध्यमभ्युपेयते, तदाऽनुष्णो वह्निरिति न प्रत्यक्षबाध्यमभिधेयम्, अनुष्णप्रतिभासस्यापि तत्र संभवात्, व्यक्तौ जातिप्रतिभासवत्।

अनुष्णप्रतिभासस्य चित्रभानौ साधनाभावान्न साम्यमिति चेत्? तथापि संशयोऽस्त्विति कथमनुष्णस्य बाधकमध्यक्षम्, कथं च साधनाभावः, प्रमेयत्वस्य विद्यमानत्वात्? अव्यभिचारी हेतुरिति चेत्? व्यभिचारोऽपि साक्षात् परम्परया वा प्रत्यक्षादेव। तत्र च विपरीतप्रतिभासो निषेद्धुमशक्य इत्युक्तम्। यदि चानैकान्तिकतया प्रमेयत्वान्न सिद्धिरनुष्णताया हेतुदोषात् तर्हि दृष्टमनुष्णोऽग्निरिति नायं पक्षदोषः, ततोऽनुष्णत्वाबाधनात्। साधनमपि नाध्यक्षम्। उष्णमेव हि उष्णम्। न पुनरुष्णानुष्णम्। तस्मान्नियतप्रतिभाससंवेदनमन्यप्रतिभासस्य नियमेन बाधकम् अभ्युपगन्तव्यमकामकेनापि, अन्यथा प्रवृत्तिसङ्करप्राप्तेः। तथा च,

न ह्ययमनलं [15b] पश्यन्नित्यादि।

ततो यदोघपतितैरुद्घुष्यते, जातिमतीषु व्यक्तिषु सङ्केते कृते यत्र यत्र जातिदर्शनं तत्र तत्र तच्छब्दवाच्यताप्रतीतिरिति, तदसूत्रमम्बरं विडम्बयति, स्वलक्षणविलक्षणस्य स्वप्नेऽप्यनुपलक्षणात्। अतएव स्वरूपमात्रेण गृहीतावुपाधितद्वन्तौ योजयतो विकल्पस्य प्रामाण्यमिष्टं यत् तत्प्रत्यादिष्टम्, पूर्वं द्वयदर्शनस्यैवाभावात्। तस्मान्न कारणानुपलब्धेरसिद्धिः। असिद्धिः पुनरिहेति प्रत्ययस्येति क्व समवायवार्ता? वार्तं चैतद् व्यक्तेर्जात्या सह स्वाभाविकः संबन्ध इति? ततश्च यद्यप्युपाधितद्वतां भेदवादो दुष्परिहरः, तदा उपकारलक्षणायामपि प्रत्यासत्तौ समानदेशस्यैव ग्रहणे वस्तुग्राहिणः शक्तिरिति समानः सूक्ष्मोपकार्यव्यभिचारपरिहारः।

तस्मादेकधर्मद्वारेणापि वस्तुस्वरूपप्रतीतौ सर्वात्मप्रतीतेः क्व शब्दान्तरेण विधिनिषेधावकाश इति किमद्यापि केवलवृक्षपदेन? ततश्च क्व सामान्यसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावव्यवस्था? यदा तु,

एकार्थश्लेषविच्छेदे एको व्याप्रियते ध्वनिः।
लिङ्गं वा तव विच्छिन्नं वाच्यं वस्तु न किञ्चन॥

यस्याभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले गतिः ।
भवेन्नानाफलः शब्द एकाधारो भवत्यतः ॥
[प्र० वा० ३, १२८—३०]

वस्तुनि हि वाच्ये सर्वात्मना प्रतिपत्तेर्विधिनिषेधयोरयोगः । यदा पुनरनादिवितथविकल्पाभ्यासवासनावशादेकव्यावृत्त्याकारशेखरा बुद्धिरेव कुतश्चिद् वासनाप्रबोधाद् उदयमासादयति, तदा वस्तुग्रहणसामर्थ्यभाविनामुक्तदोषाणां क्वावकाशः ? तथा हि वृक्ष इत्युक्ते धवखदिरादिसाधारणरूपप्रतिभासवशात् सामान्यमवृक्षापोहपरमार्थम् अवस्थाप्यते । तच्च रूपमप्रतिक्षिप्तानुपात्तसत्तासाद्वलत्वादिभेदतया पदान्तरप्रयोगसापेक्षम् इत्येकत्र धर्मिणि धर्म्यन्तरनिबन्धनैरिव सन्नीलचलादिपदैः सामानाधिकरण्यं च, तदा बुद्धचनुरोधतः एकभेदचोदनापेक्षायां वृक्षस्य सत्त्वमिति भेदनिर्देशश्चेति द्विविधोऽपि विशेषणविशेष्यभावः सिद्धः । एवं च सति यथा पृथ्वीरुहे पाथोऽग्निसङ्गमादुपचयापचयौ दृष्टौ, एकत्वारोपाच्च स एवायं पादप ईदृशो जात इति प्रतीतिः, स च धर्माणां तत्संबन्धयोग्यानामनुदयेऽपि तद्योग्य इव व्यवसीयते, तथा विकल्पेऽपि वृक्षाकारो धर्मान्तराप्रतिभासेऽपि तद्योग्य इति नीलो न फलिन इत्यादिप्रयोगे चोपचयापचयभागिव भासते स एवेति चावसीयते, न तथा बाह्यो जलादिसम्पर्कवच्छब्दोच्चारणकालेऽप्युपचयापचयवान् । एतच्च न बाह्यविषयत्वे युक्तम्, यथाप्रतिभासम् अतत्त्वात्, यथातत्त्वं चाप्रतिभासनात् । अत एव चैत्रस्य गौर्गोमान् मैत्रो नाश्ववानिति भिन्नविशेषणापेक्षयापि न पदान्तरप्रयोगयोगः, तत्कृतोपचयापचयप्रतिभासस्य बहिरभावात् ।

तस्माद् बुद्धिविलास एवैषः । यत्र चायं विप्लवः परम्परया परापोढवस्तुनान्तरीयकः [16a] तत्राभिमतार्थक्रियाकृतार्थो जनस्तादृशं विशेषमूहितुं न प्रयत्नवान्, नापि क्षम इत्यनवच्छिन्नो व्यवहारः विसंवादेऽपि मृषेदमिति न व्यवस्थापयति । न पुनरन्यदापि बाह्येनाविषयत्वमिति शास्त्रका[रा]णामप्य[भ्यू]हसंभवात् का परस्य कथा ? तस्मान्न स्वलक्षणस्य शब्दादिगोचरत्वमिति स्थितम् ॥

एकं धर्मिणमाकलय्य विविधव्यावृत्तिधर्माश्रयं
तत्रैकैकविधानबाधनविधावायव्ययाभासिनम् ।
मुग्धा बुद्धिरियं यथा भ्रमयति भ्राम्यंस्तथायं जन-
स्तत्त्वांशेन कृतार्थतामुपगतो नो[प]प्लवं मन्यते ॥

इति संग्रहश्लोकः ॥

[1]नापि सामान्यलक्षणस्य। तथाहि उत्तरतीरे सरितश्चरन्ति गाव इति वाक्ये गवादिशब्दात् सास्नाशृङ्गलाङ्गूलादयोऽक्षराकारपरिकराः सजातीयभेदापरामर्शात् संपिण्डितप्रायाः प्रतिभासन्ते, न च तदेव सामान्यम्,

वर्णाकृत्यक्षराकारशून्यं गोत्वं हि कथ्यते।
[प्र. वा. ३, १४७]

न चापरमाकाशवत् किञ्चित् प्रतिभाति। अन्यथा गोत्वाश्वत्वविकल्पयोरविशेषप्रसङ्गात्। तदेव हि ज्वलद्भासुराकारमात्रमखिलव्यक्त्यावृत्यन्तविलक्षणमपि स्वलक्षणेन एकीक्रियमाणं सामान्यमित्युच्यते। न तु तत्सामान्यमेव तासाम्, बुद्ध्याकारत्वेनान्यत्राननुगमात्। शास्त्रं हि,

बुद्धेरव्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं व्रजेत्।
[ ]

न चालोचनानन्तरजन्मनीन्द्रियार्थजन्यतयाभिमते सोऽयं, तादृशोऽयं, गौरयमिति वा विकल्पेऽर्थान्तरप्रतिभासः। यथा तु संपिण्डिताकारमलौकिकमात्मनि प्रतिभासमानं पुरः प्रतिभासिनि पिण्डे योजयति, तथा तस्य बाह्यस्याभावाद् भ्रान्तिरेवासौ, केशप्रकाशवत्।

बाधकादेवमिति चेत्? ननु प्रयत्नप्रणिहितपाणिप्रतिघाताद्यभावात् केशपाशे विसंवादः, प्रस्तुते तु यदि परिभावको भवति स एव व्यक्तव्यक्त्यनुभवो बाधकः किम् अपरेण? जनस्य तु विवेचनासामर्थ्यमित्युक्तमेव। कथं वा करप्रतिघातादिविरहोऽद्यापि न बाधकः? त एव हि शृङ्गादयो यथास्थाननिवेशिनोऽस्पष्टरूपा अप्रतिष्ठितदेशदशाविशेषा देशकालादिभेदादनन्तमूर्तयः सङ्कीर्यमाणा इवाद्यापि भासन्ते, तेषां प्रतिघातादिनियतत्वात् कीदृशः केशादिभ्यो भेदः, यतो नात्र बाधकमिति स्यात्?

तस्माद् वासनावशाद् बुद्धेरेव तदात्मना विवर्तोऽयमस्तु, असदेव वा तद्रूपं ख्यातु, व्यक्तय एव वा सजातीयभेदतिरष्कारेणान्यथा भासन्ताम्, अनुभवव्यवधा-

१. तुल० रत्न० निब० पृ. ५८, पं. १-४

नात् स्मृतिप्रमोषो वाभिधीयताम्, सर्वथा भ्रान्तिरेवेयं बहिरपेक्षया सामान्यवार्ता, इदन्तया च पुरोवर्तिवस्त्वनुभवप्रभवतया भवितुं युक्तैव। ननु भ्रान्तिहेतवस्तिमिराशुभ्रमणादय इन्द्रियविकारकारिणः परिगणिता एव। न च तत्रैकस्यापि सन्निधिरिति कथमियमाकस्मिकी भ्रान्तिः ? अथ निर्विकल्पकभ्रान्तेरेव हेतवस्ते, इयं च मानसी भ्रान्तिरिति मन्यसे ? [16b] साप्यारोप्यारोपविषययोः सादृश्यदर्शननिबन्धनैवेति तादृगविभागाभावात् कथं मानस्यपि भ्रान्तिः ? सर्वा च भ्रान्तिः सादृश्यनिबन्धनैव, न खलु जन्मान्तरेऽपि सदृशदर्शनमन्तरेण भवितुमर्हति। न च संभिन्नाकारं किञ्चिज् जन्मान्तरेऽपि दृष्टमिति कथं तदारोपः ? अहो महत् पौरुषम् ! तथा हि निर्विषयत्वं तावदुक्तेन क्रमेण न चेत्परिहर्तुं शक्यते, भ्रान्तिव्यवहारं कुर्या[त्] मा वा, तावतैव प्रकृतसिद्धेः किमत्र निर्बन्धेन ?

यत् पुनराकस्मिकत्वमुक्तं तदयुक्तम्, जनकसामग्रीभेदस्य भवताप्यवश्यस्वीकरणीयत्वात्। कथमन्यथा इन्द्रियार्थौ निर्विकल्पकज्ञानजनननियतौ दृष्टौ विकल्पम् उत्पादयतः ? तस्मात् पूर्वपिण्डदर्शनस्मरणसहकारिणातिरिच्यमानसामर्थ्येयं सामग्री विकल्पमुत्पादयतीति निर्विषयं ज्ञानमुत्पादयत्येवार्थः, निर्विषयतानिष्ठत्वाद् विकल्पतायास्तदंशेन। तद् वरं विजातीयविकल्पवद् विस्पष्टप्रतिभासादनुभवाद् भिन्न एव सजातीयविकल्पोऽपीत्येव साधु, तस्मान्न जातिसिद्धिरध्यक्षात्।

नाप्यनुमानात्, अध्यक्षगोचरतयैव केनचिदग्निधूमवत् कार्यकारणभावस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्। सामान्येन तु ज्ञानजन्मनि यथा परिदृष्टकारणेभ्यः कारणान्तरम् अपेक्षणीयमिन्द्रियवत् कदाचित् सिध्येत् यदि सकलान्यकारणसन्निधौ कदाचिदभिमतज्ञानकार्याभावं विभावयेत्। न चैवं प्रस्तुते शक्यम्। यदा हि पिण्डान्तरेऽन्तराले वा गोबुद्धेरभावं दर्शयेत्, तदा गोपिण्डस्यैवाभावात् अभावो गोबुद्धेरुपपद्यमानः कथमर्थान्तरापेक्षामाक्षिपेत्, यतस्तदेव गोत्वमिति प्रत्याशा स्यात् ? ननु गोपिण्ड इति गोत्वादेव सामान्यादन्यथा तुरगपिण्डोऽपि गोपिण्डः स्यात्। यद्येवं गोत्वमपि सामान्यं गोपिण्डादेव, अन्यथा तुरगत्वमपि गोत्वं स्यादिति समानम्। न चादृश्यस्य सामान्यस्य भावाभावौ क्वचित् निश्चेतुं शक्यौ पिण्डवदिति न किञ्चिदेतत्। अथापि स्याद् यदि बाहुलेयपिण्डाभावात् तुरगे न गोबुद्धिः, शाबलेयेऽपि मा भूत्, स्वलक्षणस्य क्वचिदनन्वयात्। सत्यमनन्वयि स्वलक्षणम्, यथा तु स्वजातीयपिण्डान्तरदर्शनस्मरणवति प्रतिपत्तरि तदाकारप्रत्यवमर्शजननसामर्थ्यं बाहुलेयस्य

तथा शाबलेयस्यापि। ततो नैक एव गोपिण्डोऽपि तु तादृग् विकल्पारोहिणः सर्व एव पिण्डाः। अतस्तुरगे न गोप्रत्ययः।

ननु सामर्थ्यं शक्तिरिति जातिरेवोच्यते। सा हि शक्तिभिन्ना वा स्यादभिन्ना वा? यद्यभिन्ना, तदा स्वलक्षणवदननुगामिनीति नेतरः शक्तः। अथ भिन्ना, अन्यसाधारणो च, तदा जातिरेवासाविति नाम्नि विवादः। अत्रोच्यते। अभिन्नैव सा प्रतिवस्तु, यथा त्वेकः शक्तस्वभावो भावस्तथाऽन्योऽपि भवन् कीदृशं [17a] दोषम् आवहति? यथा हि भवतां जातिरेकापि समानधीध्वनिप्रसवहेतुरन्यापि स्वरूपेणैव जात्यन्तरविरहात्, तथाऽस्माकं व्यक्तिरपि निरपेक्षा स्वरूपेणैव भिन्नापि हेतुः। तत् तु स्वरूपं व्यक्तेः कारणपरम्पराप्रतिबद्धम्।

यत्तु त्रिलोचनः, अश्वत्वगोत्वादीनां सामान्यविशेषाणां स्वाश्रयेषु समवायः सामान्यमित्यभिधानप्रत्यययोर्निमित्तमिति[1]। तत् समवायनिराकरणेनैवापहस्तितम्। समवाय एव वा स्वरूपेणैव निमित्तमिति न दृष्टान्तक्षतिः। न च जातिसमवाययोः सहक्रियाकल्पनेनान्योन्यशक्तित्वम्, तदा हि स्वरूपेणैकस्यापि जनकत्वमिति सामान्याभिधानधियोर्दत्तो जलाञ्जलिः। स्वरूपेण जनकानामेव हि बीजादीनां सहकारिसाकल्यमौपाधिकी शक्तिरिति स्वरूपेण जनकत्वमवश्यवाच्यमिति समवायावलम्बनं विडम्बः। न च तद्व्यापारविरहे तदाकारवेदनोदयः कारणान्तरमात्रात्, अन्यथानुवृत्ताकारस्यापि प्रत्ययस्य जन्मनि स्वलक्षणैरेव किं न निर्वृत्तिरिति चिन्तापि जातेः समूलकाषं कषिता स्यात्। आकस्मिकत्वेऽपि स एव दोष इति गले पादिकया जातिस्वीकारिणाऽनुवृत्तप्रत्यये स्वरूपेणैव जातिव्यापारमनवस्थाभयात् स्वयमेवानारोपितजात्यन्तराः स्वीकारयितव्या इति कथं समवायेन परिहारः? स पुनरधिकः सहकारी भवतु मा वा भूत्, जातिस्तु जातिनिरपेक्षा स्वरूपेण शक्तिमती अनुवृत्तप्रत्ययं जनयति, स्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वान्न व्यक्तिरिति न राज्ञामाज्ञामन्तरेण शक्यमभिधातुम्।

एतेन सेयं प्रत्ययानुवृत्तिरनुवृत्तवस्त्वनुयायिनी कथमत्यन्तभेदिनीषु व्यक्तिषु व्यावृत्तप्रत्ययविषयभावानुपातिनीषु भवितुमर्हतीत्यप्यूहप्रवर्तनमस्य प्रत्याख्यातम्, जातिष्वेव परस्परव्यावृत्ततया व्यक्तीयमानास्वनुवृत्तप्रत्ययेन व्यभिचारात्। अथ जातीनामदर्शनात् क्वानुवृत्तप्रत्ययो यतो व्यभिचार इति चेत्—न, अभ्युपगमविरोधस्य

१. तुल० रत्न० निब० पृ० ५८, पं० २०—२५

अनेन क्रमेण प्रतिपादनात्। तथा हि प्रत्ययानुवृत्तिरनुवृत्तवस्तुसाधनायोपनीयते, सा चानुवृत्तवस्त्वभावनान्तरीयिका यद्यनुवृत्तवस्तुसिद्धिरिति क इमं व्याघातमुद्वोढुं शक्तोऽन्यत्र जाड्यात्? किं च कल्पितास्वपि जातिषु व्यभिचारस्तदवस्थ एव किमत्र दर्शनेन ?

अथ दृश्यमानेष्वर्थेषु नियम उच्यते—न, तत्रापि विपर्ययबाधकाभावात् प्रतिबन्धानुपपत्तेः। सामान्येन च व्यभिचारदर्शनादन्यत्रापि शङ्काबीजम्। यदि च दृश्यविशेषापेक्षया सामान्यव्यभिचारपरिहारः, तदा न वक्तव्यं या भिन्नेष्वभिधानप्रत्ययानुवृत्तिरसावनुवृत्तवस्तुनिमित्ता, यथा कुसुमेषु सूत्रमित्यभिधानप्रत्ययानुवृत्तिस्तथा च गोषु भिन्नेषु गौरित्यभिधानप्रत्ययानुवृत्तिरिति। दृश्यमाननिमित्ततायामेवाभिधानप्रत्ययानुवृत्तेरनुवृत्तवस्तुनिमित्ततया व्याप्तेर्विश्रामनियमात्। युक्तं चैतत्। न खलु सूत्रेऽपि [17b] दर्शनाविषयीकृतेषु सूत्रप्रत्ययानुवृत्तिः। सवस्तुको हि विकल्पोऽनुमानं विना वस्तुदर्शनकार्यः सिद्ध इति विपर्ययात् कारणानुपलब्ध्या निवर्तमानानुवृत्तवस्तुना प्रत्ययानुवृत्तिव्याप्तिर्दृश्यनिमित्ततायामेव विश्राम्यति, सति वस्तुविषयत्वे। वस्तुविषयत्वविवादे तु नायं नियमः।

यत् पुनरनेन विपर्ययबाधकमुक्तम्, अभिधानप्रत्ययानुवृत्तिः कुतश्चिन्निवृत्त्य क्वचिदेव भवन्ती निमित्तवती। न चान्यन्निमित्तमित्यादि। तन्न सम्यक्। अनुवृत्तमन्तरेणाप्यभिधानप्रत्ययानुवृत्तेः [अतद्रूपपरावृत्त]स्वरूपविशेषादवश्यं स्वीकारस्य साधितत्वात्। तस्मात् यथा स्वलक्षणान्निवृत्त्य गोत्वाश्वत्वादावेव सामान्यं सामान्यमित्यभिधानप्रत्ययानुवृत्तिः कयाचित् प्रत्यासत्त्या भवति, तथा व्यक्तिष्वपि भवतु, एतेनानुवृत्तवस्तुनि साध्येऽभिधानप्रत्ययानुवृत्तिः, तेनास्या व्याप्तौ च विपर्ययबाधिका व्यापकानुपलब्धिरित्युभयमनैकान्तिकमिति वेदितव्यम्। प्रत्यासत्तिरित्यपि नास्त्य[न्य]व्यावृत्तेरन्या। यथाहि गोत्वम[श्व]सामान्याद्व्यावृत्तं तथाश्वत्वद्रव्यत्वादिकमपि, एवं यथैका गोव्यक्तिरगोतः परावृत्ता तथाऽन्यापि। अस्या अपि भेदाभेदचिन्तामौखर्यं शक्तिवदेवोत्तरम्। ततश्च येऽर्था अतद्रूपपरावृत्त्या परस्परं प्रत्यासन्नास्ते तेष्वेकदर्शनानन्तरमपरदृष्टौ अनुवृत्तप्रत्ययमुत्पादयन्ति नान्ये। सैव च शक्तिः, न जात्यात्मा। अन्यथा,

आत्मैकत्रापि सोऽस्तीति व्यर्थाः स्युः सहकारिणः।

[ प्र. वा. ३. १६४ ]

एतच्च क्षणभङ्गे सहकारिवादादवधार्यम् । सा च प्रत्यासत्तिः कारणपरम्परायातेत्यनन्तरमुक्तमेव । अवश्यं च हेतुकृतः प्रत्यासत्तिविशेष एषितव्यः, यतः काश्चिदेव व्यक्तयो जात्यधिष्ठानभाजनीभवन्ति नेतराः । अन्यथात्वे तु सामग्रीनियमाच्च नियतजातिमत् कार्यं भवतीति उक्तमपरित्राणं भूषणस्य स्यात् ।
तथा च सति,

तुल्ये भेदे यया जातिः प्रत्यासत्त्या प्रसर्पति ।
क्वचिन्नान्यत्र सैवास्तु शब्दज्ञाननिबन्धनम् ॥
[प्र. वा. ३. १६१—२]

किमत्र जात्या ?

यत् पुनरत्र तेनोक्त[मपर]मपि कुचोद्यम्, न ह्येवं भवति, यया प्रत्यासत्त्या दण्डसूत्रादिकं प्रसर्पति क्वचिन्नान्यत्र, सैव प्रत्यासत्तिः पुरुषस्फटिकादिषु दण्डिसूत्रित्वादिव्यवहारनिबन्धनमस्तु किं दण्डसूत्रादिनेति[1] ? एतत् कदा शोभते ? यदि प्रमाणसिद्धं सामर्थ्यं किञ्चित् क्वचिदपलप्येत । यथा हि, उपसर्पणप्रत्ययाद्याश्रया प्रत्यासत्तिर्दण्डसूत्रयोः पुंसि स्फटिके च प्रसर्पणहेतुः प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धा, तत्संपृक्तपुरुषस्फटिकानुभवश्च दण्डिसूत्रिबुद्धेर्निबन्धनं सिद्धं समयस्मरणवतः प्रतिपत्तुः, तथा न गोत्वभावाभावावनुविधीयमानेयं गोबुद्धिरुपलब्धा, किं त्वन्धकारे करामर्षमात्रमेतदीदृशा केनचिद् भवितव्यं गोबुद्धिनिबन्धनेनेति । तत्र यद्यवश्याभ्युपगन्तव्येन प्रकारान्तरेण तत्सिद्धौ न [18a] बा[ध]स्तत् किं गुर्वितरया परिकल्पनयेत्युच्यते ? अन्यथा तदपि कल्पयित्वानर्थकार्थशतकल्पनमनिवार्यम् । यदि तु यथोपसर्पणप्रत्ययादेः पुरुषादौ दण्डादिसन्निधिर्भावाभावमनुविदधानो दृष्टः दृष्टश्च पुरुषादौ दण्डादिसन्निधानानुभवभावाभावानुविधायी दण्ड्यादिप्रत्ययस्तथा कारणकलापस्य नियतजातिकतायामेव परं व्यापारो नैकामर्शे । एकामर्शे पुनरियमसौ जातिरेव संप्रति व्यापारवतीत्यनुभूयेत, स्यात् तदपवदितुरपराधः, यावता समयमात्रमेतत्, जातेरनुभवातिक्रान्तिप्रतिपादनात् इति कुतस्तद्वैयर्थ्यचोदनं दण्डादिकमपि विषयीकुर्यात् ? एवमन्यत्रापीदृशि प्रतिविधौ बाधनमूह्यम् ।

---

१. तुल० रत्न० निब० पृ: ५९, पं ९—१७

अथैवमनुमानम्, यद्विशिष्टज्ञानं तद्विशेषणग्रहणनान्तरीयकम्, यथा दण्डिज्ञानम्। विशिष्टज्ञानं चेदं गौरयमिति प्रत्यय इत्यर्थतः कार्यहेतुः। विशेषणानुभवकार्यं हि दृष्टान्ते विशिष्टबुद्धिः सिद्धेति। अत्रानुयोगः, विशिष्टबुद्धेर्भिन्नविशेषणग्रहणनान्तरीयकत्वं वा साध्यम्, विशेषणमात्रानुभवनान्तरीयकत्वं वा? प्रथमपक्षे पक्षस्य प्रत्यक्षबाधा साधनावधानमनवकाशयति, वस्तुग्राहिणः प्रत्यक्षस्योभयप्रतिभासाभावात्। विशिष्टज्ञानत्वं च सामान्यं हेतुरनैकान्तिकः, भिन्नविशेषणग्रहणमन्तरेणापि दर्शनात्। यथा स्वरूपवान् घटः, गोत्वं सामान्यमिति वा। द्वितीयपक्षे तु सिद्धसाधनम्, स्वरूपवान् घट इत्यादिवत् गोत्वजातिमान् पिण्ड इति कल्पितं भेदमुपादाय विशेषणविशेष्यभावस्येष्टत्वादगोव्यावृत्तानुभवभावित्वाद् गौरयमिति व्यवहारस्येति। तदेवं शाब्दादिबुद्धौ न बाह्यस्य स्वलक्षणस्य सामान्यलक्षणस्य वा प्रतिभासः। न च सामान्यं प्रमाणसिद्धमिति प्रतिपादितम्। तद्वदुपाध्यन्तराणि चिन्त्यानि ॥

यद्येवं कथं तर्हि,

शब्दैस्तावन्मुख्यमाख्यायतेऽर्थः।

इति शास्त्रं सङ्गतियुक्तम्? न हि तच्च तेन प्रतिपाद्यते, न च तज्ज्ञाने तत्प्रकाश इति सङ्गतिः काचिदित्याह,

अध्यासत इति।

द्विधा विषयव्यवहारः प्रतिभासादध्यवसायाच्च। तदिह प्रतिभासाभावेऽपि परापोढस्वलक्षणस्याध्यवसायमात्रेण विषयत्वमुक्तम्। तथा च ततोऽपि विकल्पात् तदध्यवसायेन वस्तुन्येव प्रवृत्तेरिति। अथ कोऽयमध्यवसायो नाम विकल्पादन्यः, विकल्पितमध्यवसितमित्यनर्थान्तरत्वात्? तत् कथं विकल्पादध्यवसायेनेति भेदनिर्देशः? अन्यापोढं च स्वलक्षणं न विकल्पे परिस्फुरति। अध्यवसिते [विकल्पि]त इति क एष न्यायः, यतोऽध्यवसायापेक्षतया तदपि विकल्पस्य विषय इति व्यवस्थाप्यते? किं च विकल्पस्याविषयश्च बाह्यम्, ग्रहणं चास्य शब्देन संयोज्येति दुर्योजम्। आत्मनि च तन्नास्तीति विकल्पो नाम नास्त्येव, [18b] तत् कस्य विषयचिन्ता? अगृहीते च स्वलक्षणे शब्दात् प्रवृत्तिरिति सर्वत्राविशेषेण प्रसज्येत, सर्वस्यागृहीतत्वेन विशेषाभावात्। ततः प्राप्तिरपि नाभिमतस्य नियमेनेत्यनुमानस्यापि विप्लव इति।

अत्रोच्यते, सत्यमेकार्थौ विकल्पाध्यवसायौ केवलं विकल्पशब्दः शब्दादि-योजनानिमित्तकः। अध्यवसायस्त्वगृहीतेऽपि प्रवर्तनयोग्यतानिमित्तः। यद्यपि च विश्वमगृहीतम्, तथापि नियतविषया प्रवृत्तिर्नियताकारत्वाद् विकल्पस्य। नियत-शक्तयो हि भावाः प्रमाणपरिनिष्ठितस्वभावा न शक्तिसाङ्कर्यपर्यनुयोगभाजः, असदुत्पत्तिवत्। सर्वस्य तत्रासत्त्वेऽपि हि बीजादङ्कुरस्यैवोत्पत्तिः, तत्रैव तस्य शक्तेः प्रमाणेन निरूपणात्। तथेहापि हुतवहाकारस्य विकल्पस्य हुतवहार्थक्रियार्थिनः, तत्स्मरणवतो हुतवहविषयायामेव प्रवृत्तौ सामर्थ्यं प्रमाणप्रतीतं कथमतिप्रसङ्गभागि? प्रत्यासत्तिचिन्तया च तात्त्विकस्यापि वह्नेर्ज्वलद्भासुराकारत्वं विकल्पोल्लेखस्यापीति, तावता तत्रैव प्रवर्तनशक्तिर्ज्वलनविकल्पस्य न जलादौ। न च सादृश्यारोपेण प्रवृत्तिं ब्रूमः, येनाकारे बाह्यस्य बाह्ये वाकारस्यारोपद्वारदूषणावकाशः। किं तर्हि? स्ववासना-परिपाकवशादुपजायमानैव सा बुद्धिरपश्यन्त्यपि बाह्यं बाह्ये प्रवृत्तिमातनोतीति विप्लुतैव।

यच्छास्त्रम्,

[देशभ्रान्तिश्च] न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तितो धियः।
तथाविधाया [अन्यत्र तत्रानुपगमाद् धियः ॥]

[प्र. वा., २. १३]

इति। तस्मान्न रूप्यादिवदारोपद्वारेण प्रवृत्तिरपि तु तथाविधाकारोत्पत्तिप्रतिबद्धशक्ति-नियमात्, यथा शालित्वेन शालिबीजमुपादानं निरन्वयोदयेऽपि शाल्यङ्कुर उपादेये, शलित्वादिस्थितेः स्थैर्यदूषणेन निरस्तत्वात्। न च विचारकस्य वस्त्वदर्शनं निश्चिन्वतः अप्रवृत्तिप्रसङ्गः सङ्गच्छते, दर्शनेऽपि हि प्रवृत्तिरर्थक्रिययान्वितया, अर्थक्रियाप्राप्तिश्च वस्तुसत्तानियमे। स च नियमो यथा दर्शनाद् वस्तुप्रतिबन्धकृतस्तथा विकल्पविशेषाद् अपि पारम्पर्येणेति, नानुमानमनवस्थितम्। शब्दात् तु क्वचिदर्थसंशयेनेति प्राप्तेरपि तत्रानियमः। तस्मादध्यवसितमित्यप्रतिभासेऽपि प्रवृत्तिविषयीकृतमित्यर्थः।

ततो विकल्पबुद्धावप्रतिभासेऽप्यध्यवसितत्वं न बाह्यस्य बाध्यते। अयमेव चार्थो दृश्यविकल्पयोरेकीकरणस्याभेदप्रतिपत्त्यादेश्च। ततश्च तन्न प्रतीयते तेन चाभेदभासनमित्युपालम्भोऽसंभवीति दर्शितम्, तदर्थनिष्ठायाः कृतत्वात्। स चाग्निर-त्रेति व्यवसायो यथा कायिकीं प्रवृत्तिं प्रसूते, तथाग्निर्मया प्रतीत इति वाचिकीमपि

प्रसूते। एतदाकारानुव्यवसायरूपां मानसीमपि प्रसवति। एवं सति यथा विकल्पेन अयमर्थो गृहीत इति निश्चयस्तथा शब्देन संयोज्येत्यपि, अर्थाकारलेशवच्छब्दाकारस्यापि स्फुरणात्। तस्माद् यावदर्थग्रहणाभिमानवान् मानवः [19a] तावदभिधानसंयुक्तग्रहणाभिमानवानपीत्यवसायानुरोधादेव विकल्पव्यवस्था न तत्त्वतः।

आह च,

न शब्दैः संसर्गः क्वचिदपि बहिर्वा मनसि वा-
क्षराकाराकीर्णः स्फुरति पुनरर्थाकृतिलवः।
उभावप्यात्मानौ यदपि धिय एवाध्यवसिति-
र्निधत्ते तौ बाह्ये वचसि च विकल्पस्थितिरतः॥

अतएव च तदभिमानम्लानमानसं व्यावहारिकं प्रति प्रत्यक्षलक्षणे कल्पनापोढविशेषणमुपादीयते, सूत्रतोऽपि विकल्पादध्यवसायेनेति भेदनिर्देशः। तत्रापि नायम् अध्यवसायध्वनिर्धर्मिण एव विकल्पस्याभिधायकः प्रयुक्तः, किं तु तद्गतस्याध्यवसानलक्षणस्य धर्मस्य। तदयमर्थः, अदृष्टेऽपि प्रवर्तनयोग्यता नाम यो धर्मस्तया विकल्पात् प्रवृत्तिरिति। ज्ञातश्चेदर्थो व्यवस्थापितोऽध्यवसायात् संवृत्या, ततो विषयव्यवहारोऽपि लब्ध इत्यवसायमात्रेण विषयत्वमिति युक्तम्।

अत उक्तम्,

अर्थश्चैकोऽध्यासतो वाच्य इति।

यदाह भाष्यकारः,

कथं तद्विषयत्वं तत्र प्रवर्तनादिति।

[ ]

यस्तु कथमदृष्टे प्रवर्तनमित्याशङ्क्यादृष्ट एव सर्वत्र प्रवर्तनमित्यादिसिंहनादः, स न विपञ्चितोऽस्माभिर्ग्रन्थगौरवभयात्।

एवं स्वप्रतिभासेऽनर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तेरित्यत्राप्यनर्थे स्वप्रतिभासे सति अध्यवसायः पूर्ववत्, अर्थस्त्वर्थक्रियासमर्थो बाह्य उक्तः। तत्पर्युदासेनानर्थो बुद्ध्याकारः। एवं स वस्त्विति असन्निति च द्रष्टव्यम्। एतच्च वार्त्तिकवाचैव स्फुटीकृतं

साकारसिद्धौ। अर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तिरनुमानस्येत्यपि हि अर्थाध्यवसायानुमानमित्यर्थः। टीकाकारस्य[1] तु यथाऽत्र व्याख्यानं स्वापोहसिद्धौ तद्बोध्यमेव, विस्तरप्रसङ्गभीत्या नोद्भावितमस्माभिः।

यदि तर्हि बाह्यस्याध्यवसायेन वाच्यता, कथं बुद्ध्याकारस्य ? यच्छास्त्रम्,

अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः।
शब्दार्थः [त्रिविधो धर्मी भावाभावोभयाश्रयः ॥]
[प्र. वा. ३. २०४—५]

इत्यादि।

विकल्पप्रतिबिम्बेषु तन्निष्ठेषु निबध्यते।
[ततोऽन्यापोहनिष्ठत्वादुक्तान्यापोहकृच्छ्रुतिः ॥]
व्यतिरेकीव यज्ज्ञाने भात्यर्थप्रतिबिम्बकम्।
शब्दात् [तदपि नार्थात्मा भ्रान्तिः सा वासनोद्भवा ॥]
[प्र. वा. २. १६४—५]

इति। न हि बुद्ध्याकारेऽप्यध्यवसायः शक्योऽभिधातुम्, प्रवृत्तिविषये तस्य व्यवस्थापनात्। स चार्थक्रियार्थिनो बाह्य एवेत्याह,

भासतेऽन्योऽर्थो वाच्य इति।

बाह्यादन्यो बुद्ध्याकार इत्यर्थः। शब्दादिजन्यायां बुद्धावाकारमात्रस्य प्रतिभासनात् स एव विषय उच्यते, चक्षुष इव रूपं विषयः, न पुनरध्यवसायादिति भावः। उक्तं च,

यथाप्रतीति कथितः शब्दार्थोऽसा[वसन्नपि]
[प्र. वा. ३. ८३]

इति। असन्निति तु यथाप्रतिभासं बहिरभावात्, बहिर्मुखापेक्षया च चिन्तायाः प्रक्रमात्। अयमेवार्थो यथाध्यवसायमतत्त्वात्, यथातत्त्वं चानध्यवसायादिति। अध्यवसायस्य विकल्पपर्यायत्वाद् यथाविकल्पस्फुरणमित्यर्थनिष्ठानात्। असदर्थप्रकाशनादेरपि यथाप्रतीति बहिरसत्त्वमेवार्थः। भ्रान्तित्वमपि बहिरपेक्षयैवेति सर्वम्

१. धर्मोत्तरस्य।

अनाकुलम्। न तु स्वसंवेदनगोचरस्य ज्ञानरूपतयार्थत्वात् केशाद्याकारस्येवासत्ताभिधानं [19b] साधु। अतएव वाच्यत्वेऽपि,

नाकारस्य न बाह्यस्य तत्त्वतो विधिसाधनम्।
बहिरेव हि संवृत्त्या संवृत्यापि तु नाकृतेः॥
[ ]

न ह्यसन्देहस्य विषयस्य स्वसंवेद्यस्याकारस्य शब्दादिना विधिनिषेधयोगः वैयर्थ्यादसामर्थ्याच्च। नापि विकल्पाप्रतिभासिनो बाह्यस्य। विषयाप्रतिपत्तेर्हि कस्य विधिर्निषेधो वा स्यात्? तस्माद् यथा वृक्षशब्देन बाह्यो वृक्षोऽध्यवसायादभिधेयो व्यवस्थापितः, तथाध्यवसायादेव बाह्यस्य विधिर्निषेधो वा व्यवह्रियते। यदापि कुतश्चित् प्रकरणाद् बुद्ध्याकारं कश्चिद् विकल्पान्तरेणादाय परीक्षा, तदापि तद्विकल्पाद् बाह्य एव विधिनिषेधौ।

तं हि पतत्यर्थे विवेचयन्।
[प्र. वा. २. २२०]

इति हि शास्त्रम्। तस्मात् तत्त्वतो नोभयोरपि विधिनिषेधौ, संवृत्त्या हि बाह्यस्यैव दुष्परिहरौ च। अन्यथा संव्यवहारहानिप्रसङ्गात्।

एतेन [1]यट्टीकाकारः आरोपितस्य बाह्यत्वविषयौ विधिनिषेधावित्यलौकिकमनागममतार्किकीयं कथयति, तदपहस्तितम्। न हि संवृतिपरमार्थसत्यद्वयमनाश्रित्य काचिद् व्यवस्था। तत्र न तावदियं संवृतिः, लोकाभिमानरूपत्वात् तस्याः, लोकस्य च बाह्य एव पदस्यार्थो विहितः प्रतिषिद्धो वेत्यविगानेन व्यापी प्रवृत्तिनिवृत्त्याश्रयः अभिमानः, नारोपितस्य बाह्यत्वादिकं स्पृशति लोकः। नाप्येष परमार्थः। न ह्यवाच्यस्य विधिनिषेधौ। न च वाच्यं किञ्चित् तत्त्वत इत्यागमः[2]। तर्कस्यापि नान्या दिक्। किं च नानध्यवसेयस्य विधिनिषेधौ, न च शब्दादध्यवसायः स्वलक्षणादन्यत्रेति स्वयमप्युद्घुष्यते। अतः किमायातमारोपितबाह्यत्वविधिनिषेधयोः? प्रतिभासाध्यवसायद्वारा च सर्वा व्यवस्थितिस्तत्त्वमस्पृशती। तत्रारोपितमारोपितबाह्यत्वं वा न प्रतिभासस्य विषयो, नाप्यध्यवसायस्य। तत्रारोपितं तावन्न प्रतिभासस्पर्शि, यत् स्वयम्

१. धर्मोत्तर एव, द्र० रत्न० निब० पृ: ६०, पं १२

२. न रूपं तस्य किञ्चन। प्र. वा. २.३०

एवाह, उल्लेखानुभवसमानकालं समारोपणमप्रतिभासरूपमेवावस्तु विकल्पविषय इति। अतएव तद्ग्राह्यत्वमपि न प्रतिभासि, तद्धर्मत्वात्। अध्यवसायवस्तु बाह्यस्वलक्षण-नियमादेव नैनयोरित्यलमेनामुत्थाप्य।

आरोपितमित्यपि कल्पितमेवोच्यते, कल्पनाकर्म च प्रतिभासमवसितं चेति द्वयम्। तत् कुतस्त्योऽयमारोपिताख्यो राशिरपरः? तस्माद् बुद्ध्याकारबाह्याश्रयैव संवृतिपरमार्थाभ्यां चिन्तोचितेति। तथाविधार्थक्रियाविवक्षायां च किं वक्रदुर्गमार्गाश्रयेणेत्यलमतिनिर्बन्धेन। स्थितमेतदध्यवसायेन बाह्यस्य बुद्ध्याकारस्य तु प्रतिभासेन शब्दवाच्यत्वमुच्यते इति। नन्वेवंव्याचक्षाणेन भवतोभयार्थराशेरशेषस्य वाच्यता स्वीकृतेति कथं सर्वधर्मानभिलाप्यतासमर्थनार्थमिदमवतारितमित्याह,

स्थाप्यत इति

प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य व्यवस्थामात्रमेतत् क्रियते, अध्यवसायमात्रेण प्रतिभासमात्रेण [20a] वा वाच्यत्वमिति। तथा च बहिर्विषयीकरणं तत्त्वव्यवस्थानमात्रं गृह्णतः तावदन्यापोढं स्वलक्षणमेव विषय इत्युच्यते उपाधिराशिनिरशनपरं, एवमन्यापोढाकारो विकल्पस्यात्मा विषय इति समस्तबाह्यनिरसनपरम्, न तु स्वस्मिन् विषयत्वस्य विश्रामायेति न विरोधः।

कुतः पुनरेतत्? तत्र तत्र विषयताप्रतिपादनेऽपि न विश्रामो विवक्षितः, किं त्वन्यनिरसने तात्पर्यमित्याह,

वाच्यस्तत्त्वतो नैव कश्चिदर्थः।

इति। अध्यवसायसह्यापोह्यप्रतिभासः सांव्यवहारिकापेक्षया तत्त्वतो ज्ञेयस्य ज्ञान-विषयतामुपनयति प्रत्यक्षवत्। न हि प्रतिभासमात्रमवसायशून्यमन्यावसायाक्रान्त-व्यापारं वा प्रवृत्तिकामस्य विषयव्यवस्थामर्थे क्षमते, गच्छत्तृणस्पर्शवत्, मरीचावुद-कारोपवत्। नाप्यवसायमात्रमपेतप्रतिभासम्, उदकारोपवदेव। तस्मात् प्रवृत्ति-योग्यतया व्याप्तं विषयव्यवस्थानमुभयाभावो व्यापकाभावेन परिभूयमानमुभयसंभव-प्रतिबद्धमेकविवेके स्वीक्रियमाणं सांवृतमेव। यत्र ज्ञाने यन्न प्रतिभासते येन वा यन्नावसीयते स न तस्य विषयो यथा गोज्ञानस्याश्वः। न प्रतिभासते च शाब्दज्ञाने स्वलक्षणं, नावसीयते चानेन बुद्ध्याकार इति व्यापकानुपलब्धिः। प्रतिबन्धसाधनात् नानेकान्तः। यद्यपि चात्यन्ताभ्यासे प्रतिभासमात्रेणापि प्रवृत्तिविषयत्वं च दृष्टम्,

तथापि स एवाभ्यासो नावसायाद् विनेत्यवसायस्यैव तत् पौरुषम्, ततो येन यन्ना-वसीयतेऽसत्यभ्यास इति विशेषणमपेक्ष्यम् ।

ननु प्रत्यक्षेऽपि न गृहीतक्षणस्यावसायः, किं तु सन्ततेः, न चास्याः प्रतिभास इति केनास्यापि सविषयत्वं, क्षणे सन्ततौ चोभयाभावात् । अनुमाने तु परीक्षैव वर्तते । न चान्यत् प्रमाणमस्ति, यस्योभयसंभवेन विषयः कश्चिदित्यसंभवमेतत् । तदेकैकेन विधेयत्वे स्थितविषयकस्थितिरखिलस्य बाह्यस्यान्तरस्य वा वाच्यत्वमिति ।

अत्रोच्यते । तत्त्वव्यवस्थामाह. उभयसंभवेनैव विषयत्वं, केवलं सांव्यव-हारिकापेक्षया संवृतेरेवाधरसंवृतिमपेक्ष्य तत्त्वमिति व्यवह्रियते, क्षणभेदावतारे संव्यव-हारविलोपात् व्यावहारिकं प्रति प्रतिक्षणक्षीणताया अभावात्, तत्त्वतः प्रत्यक्षेणोभय-संभवाभावः, इति न दोषः । अथ पृथग्जनस्य दृश्यविकल्प्ययोरप्यभेदग्रहो नियत एवेत्यवसितो वह्निः प्रतिभासित एवेति चेत्—न, प्रतिभासान्तरस्मरणेन तत्प्रतिभास-भ्रमभ्रंशस्य कृतत्वात् । यथा च विकल्पप्रतिभासादन्य एव वस्तुप्रतिभासो दर्शयितुम् अध्यक्षे शक्यः, तथा नाध्यक्षप्रतिभासादन्योऽस्तीति तत्रैव वस्तुप्रतिभासविश्रामात् तद्विजातीयस्य वस्तुप्रतिभासताव्युदासः श्रेयान् । तस्माद् युक्तमुक्तम्,

स्थाप्यो वाच्यस्तत्त्वतो नैव कश्चित् ।

इति । [20b] अथवा वस्त्वन्तरावाच्यत्वेऽपि तत्रापोहस्तद्विशेषणत्वेन गम्य इति अपोहस्य वाच्यता स्वीकृतैव । तथापि कथं सर्वधर्मानभिलप्यत्वमित्याह,

वाच्यस्तत्त्वतो नैव कश्चिदर्थं इति ।

अयमभिप्रायः । पर्युदासपक्षे तावद् वस्तुरूपवत् तस्याप्यध्यवसायमात्रकृतं वाच्य-त्वम्, न प्रतिभासादध्यक्षवत् । प्रसज्यपक्षे पुनरन्यनिवृत्तिमात्रस्यान्यदापि न विशेषः, तथाप्यसौ नार्थं इति नोक्तदोषः । यद वा यः शास्त्रे, तस्मात् सिद्धमेतत् सर्वशब्दा-विवेकविषया विकल्पाश्चेत्युपसंहारः, तस्यार्थनिष्ठामुपसंहारेणैव दर्शयति,—

वाच्यस्तत्त्वतो नैव कश्चिदर्थं इति ।

संवृतौ प्रतिभासाध्यवसायमात्रेण वाच्यताया दर्शितत्वात्,

तत्त्वत इत्याह ।

तदयमर्थः। यदेतच्छास्त्रे विवेक एव वाच्य इत्युपसंहृतं तस्य न किञ्चिद् वाच्यमेवार्थः, यथा अभावो भवतीति भावो न भवतीत्येवार्थः, तथा अपोहस्य वाच्यतेति वाच्यताया एवापोह इत्यर्थः। एतच्च हेतुत्रयविभागकरणादिना स्वयमेव शास्त्रेण स्फुटीकृतमित्युपपादितम्।

तदेवं कथमपोहः शब्दवाच्य इति प्रश्ने तद्गुणत्वेन यथोक्तार्थेनेत्युत्तरम्। अथ बुद्ध्याकारः स्वलक्षणमुपाधयो वा कस्मान्न वाच्या इति प्रश्नः, तदध्यवसायस्य प्रतिभासस्य उभयस्य चाभावादिति क्रमेण विसर्जनानि। यदा तु शब्दैः किं वाच्यमित्यनुयोगः, तदा प्रतिभासादर्थाध्यवसायात्, यद् वा तत्त्वत इति विकल्प्य विकल्पस्थेऽन्यापोढाकारः, अन्यापोढस्वलक्षणं न किञ्चिदिति प्रतिवचनानि क्रमेणैवेत्युक्तं भवति। तस्मात् शब्दलिङ्गयोरपोहविषयतास्थितिप्रसाधनं सर्वधर्मावाच्यत्वप्रतिपादनपरमिति प्रथमश्लोकार्थोपसंहारः॥

भवत्वपोहे कृतिनां प्रपञ्चो
वस्तुस्वरूपास्फुरणं तु मर्म।
तत्रादृढे सर्वमयत्नशोर्णं
दृढे तु सौस्थ्यं ननु तावतैव॥

समर्थनैतस्य दिशः प्रकाशः
कृतोऽयमस्माभिरविस्तरेण।
तद्विस्तरस्त्वाकर एव चिन्त्यः
परोदितं तूलमिव क्षिपद्भिः॥

॥ अपोहप्रकरणं समाप्तम् ॥

७

# ॥ ईश्वरवादः ॥

## ॥ पूर्वपक्षसंक्षेपः ॥

कर्मनिर्मितवैचित्र्यमनीशं यो जगज्जगौ ।
प्रणमामि प्रमाणेन तमव्याहतशासनम् ॥

इह प्रत्यवस्थानमन्येषाम्, विवादास्पदीभूतं भूधरादि बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकम्, कार्यत्वात् । यद्यत् कार्यं तद् बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकं दृष्टम्, यथा घटः । कार्यं चेदं भूधरादि । तस्माद् बुद्धिमत्पूर्वकमिति । न चेदमसिद्धम्, बौद्धस्यापि विन्ध्यगन्धमादनादीनां कार्यत्वे विवादाभावात् । नापि विरुद्धम्, सपक्षे भावात् । न चानैकान्तिकम्, क्वचिदपि कार्ये बुद्धिमदधिष्ठानव्यभिचारस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । प्रत्यक्षागमाभ्याम् अबाधनाच्च न कालात्ययापदिष्टम् । प्रतिहेतोरभावाच्च न प्रकरणसमम् । तदनेन यत् सिद्धम्, तदुपादेयं विदुषाम्, साधनान्तरसिद्धवत् । न च सर्वत्रान्वयव्यतिरेके हेतुवल्लभतया बुद्धिमति कार्यस्य [21a] तदुभयासिद्धेरसाधनत्वमभिधेयम्, सपक्षे सतोऽस्य विपक्षराशेराकाशादेरत्यन्तं व्यावृत्तेः ।

त्रयो हि भावराशयः । बुद्धिमत्कर्तृकाश्च घटादयः, अकर्तृकाश्चाकाशादयः, सन्दिग्धकर्तृकाश्च भूधरादयः । तत्र घटादिषु सपक्षेषु विद्यमानम्, अविद्यमानमम्बरादिषु विपक्षेषु इत्यन्वयव्यतिरेकि कार्यत्वं शेषेषु वर्तमानमवश्यं साध्यमुपस्थापयति । यद्यपि च दिगम्बरादयोऽसन्तस्तन्मते परमाणवस्तु कार्यमेव, तथाप्यसतोऽपि व्यावृत्तिः स्वीकृतैव । तथा च,

निवृत्तिर्यदि तस्मिन्न हेतोर्वृत्तिः किमिष्यते ।
[प्र. वा. ४. २२४]

इति हि शास्त्रम् । न च विपक्षताक्षतिः, साध्यानधिकरणलक्षणत्वाद् विपक्षस्येति किमेषां सत्तासाधनप्रयासेन ? तस्मान्नान्वयव्यतिरेकारेकः कर्तरि यथोक्ते कार्यत्वस्य । एवमुत्पत्तिमत्त्वाचेतनोपादानत्वस्थित्या प्रवृत्त्यादिषु योज्यम् ॥